

*ODŽACI I OKOLINA -
OD NEOLITA DO
SREDNJEG VEKA*

ODŽACI I OKOLINA

—

OD NEOLITA DO
SREDNJEG VEKA

Branislav Vasov

Odžaci, 2025.

Štampanje ove publikacije omogućeno je zahvaljujući Pokrajinskom sekretarijatu za kulturu, javno informisanje i odnose sa verskim zajednicama.

Sadržaj

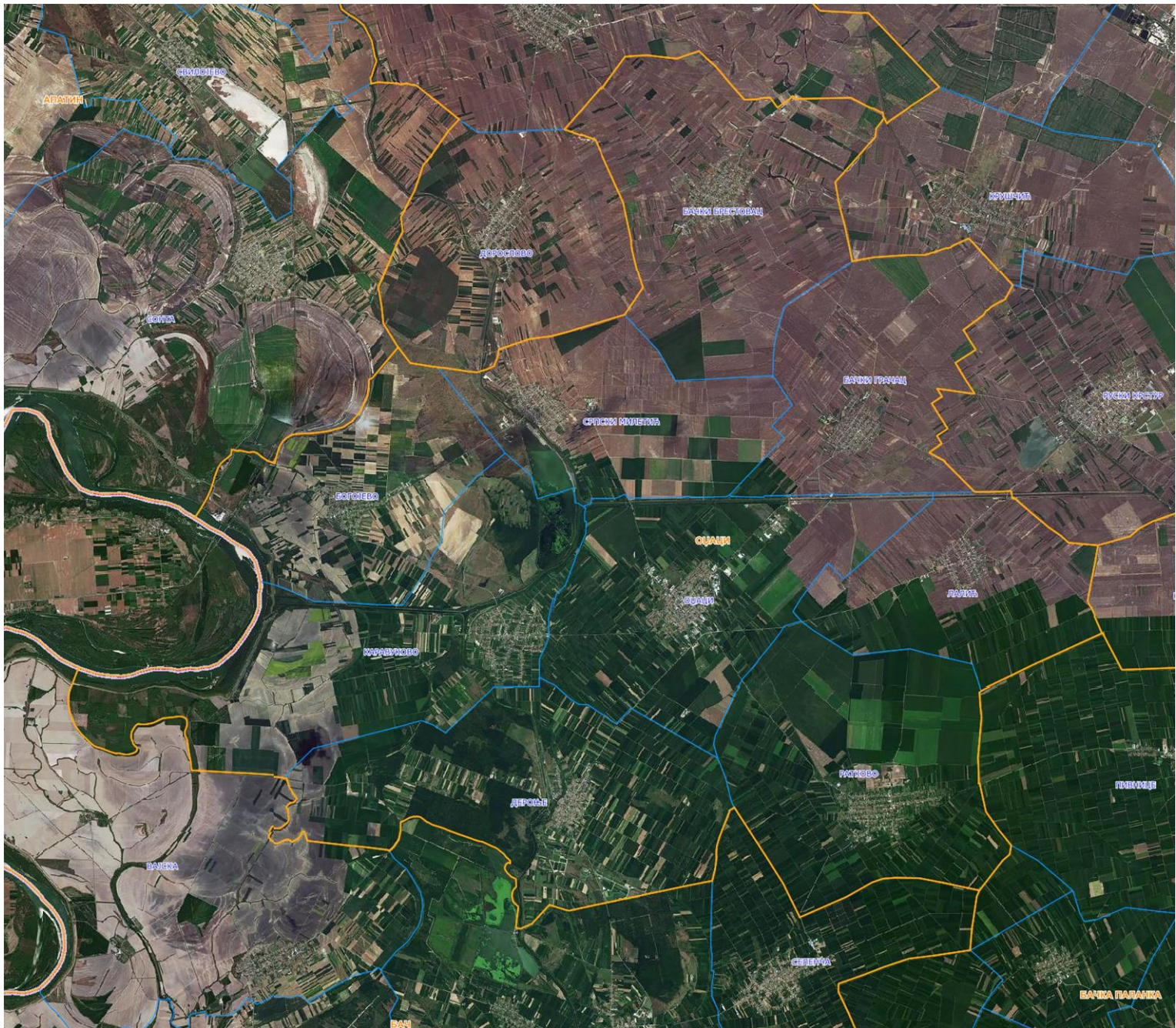
Predgovor	4
Geografske odlike i administrativna podela	5
Istorijat arheoloških istraživanja	9
Mlađe kameno doba (neolit)	17
Rani neolit	19
Mlađi neolit	36
Bakarno doba (eneolit)	43
Bronzano doba	54
Gvozdeno doba	68
Antički period	78
Seoba naroda	91
Srednji vek	97
Rani srednji vek	98
Razvijeni srednji vek	112
Pozni srednji vek	117
Umesto zaključka	124
Literatura	125
Summary	131
Izvodi iz recenzija	137

Predgovor

Ideja za izradu ove publikacije proistekla je iz potrebe da se deo bogatog arheološkog nasleđa teritorije opštine Odžaci na adekvatan način predstavi stručnoj i široj javnosti. Publikacija je namenjena ne samo stručnjacima iz oblasti arheologije, istorije i srodnih disciplina, već i svima koji pokazuju interesovanje za prošlost ovog kraja i njegovo kulturno-istorijsko nasleđe. Iako je do sada napisano više publikacija o arheološkim nalazima iz okoline Odžaka, smatramo da je bila potrebna jedna sinteza ovih radova zajedno sa dopunskim saznanjima i u pojedinim slučajevima sa drugačijim pristupom i interpretacijom. Knjiga ne pretenduje da obuhvati sve arheološke lokalitete ili građu, već je cilj da se budućim istraživanjima i izučavanjima daju smernice koje bi olakšale posao. Nadamo se da će takođe i zainteresovati stručnu javnost za intenzivnija arheološka istraživanja, bilo kroz iskopavanja lokaliteta ili obradu i analizu postojećeg materijala. U hronološkom okviru, publikacija obuhvata period od gotovo osam hiljada godina, počevši od najranijih materijalnih tragova prisustva ljudskih zajednica na ovom prostoru, pa sve do vremena osmanskih osvajanja. Prateći ovaj vremenski raspon, teži se da se kroz kulturno-istorijske procese prikaže razvoj i kontinuitet života na teritoriji današnje opštine Odžaci. Govoreći o arheologiji ovog područja, nezaobilazna je asocijacija na lokalitet Donja Branjevina, koji zauzima centralno mesto u arheološkoj topografiji regiona. Najpoznatiji artefakt sa tog nalazišta, statueta poznata pod široko prihvaćenim nazivom „Crvenokosa boginja“, stekla je izuzetnu popularnost i postala svojevrsni simbol ne samo lokaliteta već i čitave opštine. Ali, sa druge strane, ovaj pronalazak je nekako zasenio druge značajne lokalitete i nalaze sa teritorije opštine Odžaci, koji takođe svedoče o bogatom i raznovrsnom arheološkom nasleđu ovog prostora. Ova publikacija, između ostalog, ima za cilj da doprinese ravnomernijem sagledavanju i valorizaciji celokupne arheološke slike odžačkog područja.

Geografske odlike i administrativna podela

Naselje Odžaci predstavlja administrativni centar istoimene opštine koja se nalazi u sastavu Zapadnobačkog okruga. Teritorija opštine prostire se na površini od 41.115,89 hektara i obuhvata sledeća naseljena mesta: Srpski Miletić, Bački Brestovac, Bački Gračac, Lalić, Ratkovo, Deronje, Karavukovo i Bogojevo. Na severu se opština graniči sa teritorijama opština Apatin i Sombor, na istoku sa opštinama Kula, Vrbas i Bačka Palanka, dok se na jugu graniči sa opštinom Bač. Zapadnu granicu teritorije čini reka Dunav, koja ujedno predstavlja i prirodnu, ali i administrativnu državnu granicu sa Republikom Hrvatskom. Reljefne odlike područja opštine Odžaci mogu se sistematizovati kroz tri osnovna morfološka elementa. Na krajnjem zapadnom delu teritorije dominiraju aluvijalne i inundacione ravni koje prate tok reke Dunav i predstavljaju ostatke njenog starog korita. Ovaj deo prostora karakteriše visoka izloženost poplavama i povećana vlažnost zemljišta, zbog čega u prošlosti nije bio pogodan za trajno naseljavanje. U prilog tome govori i činjenica da na ovom području nisu zabeleženi arheološki lokaliteti, niti su formirana savremena kompaktna naselja. Regulacijom vodotoka i izgradnjom sistema odbrambenih nasipa i kanalske mreže Dunav-Tisa-Dunav tokom šezdesetih godina XX veka, uslovi u ovim ravnima su značajno poboljšani, čime su postale pogodne za intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju. Istočno od ovih ravni prostire se aluvijalna terasa, koja predstavlja prelazni reljefni pojas između nižih aluvijalnih i viših lesnih terasa (Pleša 1976, 12). Ove terase su od mlađe praistorije imale izuzetno povoljne uslove za naseljavanje, tako da se na njima nalaze brojni arheološki lokaliteti koji svedoče o kontinuitetu naseljavanja od ranog neolita do srednjeg veka. U istočnom delu opštinske teritorije nalaze se lesne terase koje se razlikuju u sastavu zemljišta od aluvijalnih terasa, ali postoji i razlika od 5 do 6 m u nadmorskoj visini, što čini to zemljište oceditijim i zaštićenijim od poplava (Pleša 1976, 14).

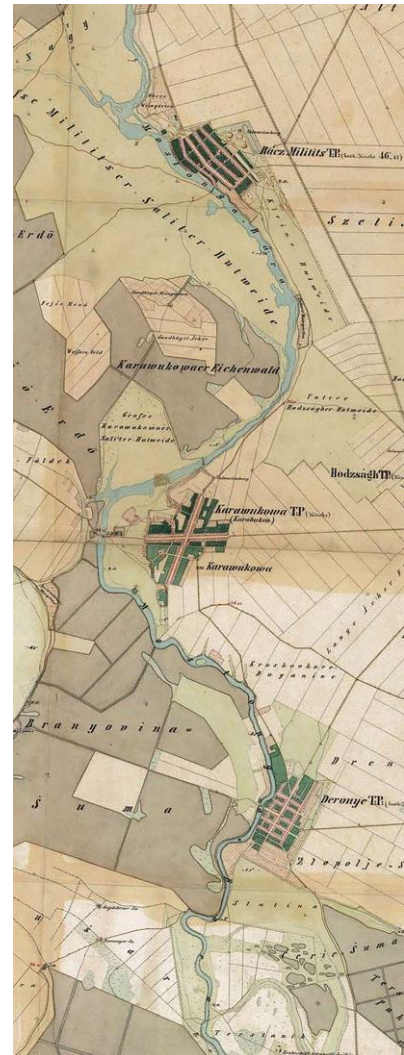
Satelitski snimak teritorije opštine Odžaci (preuzeto sa sajta a3.geosrbija.rs)

Geografske karakteristike opštine Odžaci u velikoj meri su određene rečnim tokom Dunava i nekadašnjim tokom reke Mostonge, čija je prirodna trasa u savremenom periodu delimično izmenjena veštačkim regulacionim zahvatima i uređivanjem prostora. U narednim poglavljima će se pokazati da je ujedno i odabir lokacije za formiranje naselja, još od najranijih zemljoradničkih zajednica, bio usko povezan sa nekadašnjim tokovima ovih dveju reka.

Reka Mostonga, koja se prostirala na području Zapadnobačkog okruga, tekla je ovde približno paralelno sa tokom Dunava, u dužini od oko 90 kilometara. Formirala se severozapadno od Sombora spajanjem četiri manja vodotoka, a ulivala se u Dunav kod današnjeg Mladenova. Pre XIX veka Mostonga je imala izrazito promenljiv i nestabilan karakter, sa čestim izlivanjima i naglim promenama, što je lokalnom stanovništvu predstavljalo značajan problem. Prema istorijskim izvorima, tokom kasnog leta reka je često presušivala, dok bi u zimskom i prolećnom periodu njen vodostaj naglo rastao, pa je u određenim deonicama bila i plovna. Izgradnjom Velikog bačkog kanala 1802. godine započet je proces regulacije toka Mostonge, koji je kulminirao u drugoj polovini XX veka, izgradnjom sistema kanala Dunav–Tisa–Dunav tokom sedamdesetih godina (Stepanović 2018). Ovim radovima njen tok je u potpunosti ukanalisan i stabilizovan. Mostonga je u prošlosti formirala brojne meandre, što je naročito izraženo na teritoriji opštine Odžaci, odnosno u okolini naselja Srpski Miletić, Karavukovo i Deronje. Današnji kanal sistema DTD koji prolazi pored ovih sela u velikoj meri prati izvorni tok Mostonge, uz manje izmene. Mnogobrojni arheološki lokaliteti registrovani duž leve obale Mostonge potvrđuju da su upravo te oblasti, zahvaljujući povoljnim hidrološkim, pedološkim i geomorfološkim uslovima, predstavljale atraktivne prostore za naseljavanje tokom različitih hronoloških perioda.¹ Nasuprot tome, prostor uz desnu obalu Mostonge nije pružao povoljne uslove za formiranje naselja, što potvrđuje i relativno mali broj lokaliteta

¹ Savremena naselja Srpski Miletić, Karavukovo i Deronje takođe su podignuta na levoj obali Mostonge.

na tom području. Ovakva prostorna distribucija verovatno je posledica činjenice da prostor zapadno od Mostonge ima nešto nižu nadmorsku visinu, usled čega je bio podložniji čestim izlivanjima reke. Prostor između Mostonge i Dunava u prošlosti je imao močvarni karakter, sa izuzetkom nekoliko izdignutih lesnih terasa i manjih uzvišenja koja su formirala prirodna ostrvca pogodna za naseljavanje. Na pomenutom prostoru nalazi se i nekoliko manjih vodotokova koji se zajedničkim imenom nazivaju Vajaš (mađ. *Vayas*, u literaturi poznata i kao Vojoš). Vajaš je sastavljen od više manjih pritoka i vodenih tokova, čiji je raspored, prema novijim istraživanjima, značajno izmenjen u odnosu na srednjovekovni period (Panya 2021). Svi navedeni aspekti geomorfološke strukture ovog prostora imali su veliki uticaj na formiranje načina života lokalnog stanovništva. Ovi faktori su, direktno ili indirektno, determinisali pravce i oblike privrednog razvoja, koji su se menjali i prilagođavali prirodnim uslovima tokom različitih istorijskih epoha, sve do savremenog doba. Kao ilustrativan primer može se navesti činjenica da su Odžaci tokom XIX i u prvoj polovini XX veka predstavljali jedan od najznačajnijih centara kudeljarsva u ovom delu Evrope. Na razvoj ove privredne grane presudan uticaj imala je blizina vodenih i močvarnih površina, kao i vodoplavni karakter reke Mostonge.

Austrougarska karta srednjeg toka Mostonge iz XIX veka (preuzeto sa sajta: maps.arcanum.com)

Istorijat arheoloških istraživanja

Prva arheološka istraživanja na teritoriji koju obuhvata opština Odžaci počinju još krajem XIX veka, kada se ovaj prostor nalazio na teritoriji Austrougarske monarhije. Samim tim, istorija arheologije u Odžacima je usko povezana sa razvojem istorijskih nauka u toj državi. U tom periodu je arheologija još uvek mlada nauka koja se tek formirala, uglavnom na temeljima istorije i antropologije, i prilagođavala svoju metodologiju i principe rada. Osnivanjem istorijskog društva Bačko-bodroške županije sa sedištem u Somboru, i Odžaci ulaze u sferu interesovanja istoričara i arheologa, a naročito naselje Bogojevo. Prva i jedina arheološka iskopavanja na teritoriji opštine Odžaci u tom početnom periodu su vršena u ataru sela Bogojevo (mađ. *Gombos*) na više lokacija. Lokalni sveštenik i poverenik Istorijskog društva Bačko-bodroške županije Đula Ciraki (mađ. *Gyula Cziráky*) je u nekoliko navrata vršio arheološka iskopavanja u ataru sela Bogojevo, i to na nekoliko lokaliteta. U svojim izveštajima s kraja XIX i početka XX veka opisivao je nalaze koje je tom prilikom iskopao ali i samu situaciju na terenu, odnosno kontekst u kome su ti nalazi pronađeni (Cziráky 1898; 1899; 1900a; 1901; 1901a; 1903). Treba napomenuti da je prostor između Srpskog Miletića i Bogojeva najviše privlačio pažnju stručne javnosti, i to iz razloga jer na tom delu tzv. „rimski šanac“ pravi veliku okuku, što je intrigiralo naučnike, a o tome će biti više reči u poglavlju o antičkom periodu. Među prvim lokalitetima koje je Ciraki iskopavao je Pap-salaš, koji se nalazi između sela Bogojevo i Srpski Miletić. Radi se o eneolitskom lokalitetu na kojem je pronašao veliki broj predmeta badenske kulture i nekoliko skeleta. Osim toga, ovaj zaljubljenik u arheologiju je iskopavao i zemljano utvrđenje iz srednjeg veka koje se nalazilo na istom potesu, samo bliže selu Bogojevu (Cziráky 1901a, 137). U nekoliko navrata je vršio iskopavanja i na srednjovekovnim nekropolama, koje su često bile ugrožene građevinskim radovima. Doprinos Đule Cirakija za istoriju i arheologiju Bogojeva je veliki, a zahvaljujući njegovim

objavljenim izveštajima lokaliteti i nalazi iz okoline Bogojeva su postali često navođeni u stručnoj literaturi, još od tog perioda pa sve do dan-danas. Tokom 1907. i 1908. godine, prilikom izgradnje železničke pruge Subotica–Bogojevo–Bačka Palanka, u Bogojevu je došlo do uništenja velike ranosrednjovekovne nekropole. Zapise o ovom događaju ostavio je Jene Poganj (mađ. *Jenő Pogány*), koji je uspeo da istraži deo grobova pre nego što je nekropola potpuno nestala. On navodi da je saznanje o radovima na pruzi stiglo prekasno, te prenosi svedočenja prisutnih radnika koji su mu opisali pronalazak mnogobrojnih ljudskih skeleta, a na pojedinim mestima i skeleta konja. Pored toga, radnici su nailazili na različite predmete kao što su keramičke posude, korice mačeva i perle. Predmeti koji su im se činili bezvrednim, prema njegovim navodima, završili su u nasipu kojim je kasnije zatrpana trasa pruge (Pogány 1908, 404). Pored ovih istraživanja, teritorija današnje opštine Odžaci početkom XX veka postala je poznata u arheološkim krugovima po dva izuzetna slučajna nalaza. Prvi od njih predstavlja konjanički grob iz latenskog perioda, otkriven 1902. godine u vinogradu Korenj Bele, u tadašnjoj ulici Rimskih šančeva (danas ulica Mostonga) u Odžacima. Nalaz je prvi objavio profesor somborske gimnazije Lajoš Rediger (Roediger 1904), a u narednim decenijama ovaj grobni inventar postaje nezaobilazna referenca u istraživanjima koja se bave Keltima na prostoru Panonske nizije. Drugi značajan slučajni nalaz, koji takođe zauzima važno mesto u evropskoj arheologiji, predstavlja grobni inventar istočnogotske plemkinje, otkriven 1907. godine prilikom vađenja gline za potrebe ciglane u selu Karavukovo (Kiss 1983, 112). Nacionalni muzej u Budimpešti otkupio je ceo inventar, gde se nalazi i danas. Među pronađenim predmetima naročito se izdvaja srebrna kopča, po kojoj je čitav stil ukrašavanja nakita iz V veka dobio naziv. O ovim nalazima detaljnije će biti reči u poglavljima posvećenim mlađem gvozdenom dobu i periodu Seobe naroda.

Druga etapa arheoloških istraživanja na području današnje opštine Odžaci započinje nakon Drugog svetskog rata, kada su sprovedena sporadična zaštitna iskopavanja u atarima sela Bogojevo i Srpski Miletić. Između 1951. i 1960. godine

arheološka istraživanja na ranosrednjovekovnoj nekropoli u Bogojevu sproveo je Pavle Velenrajter, tadašnji kustos Gradskog muzeja u Somboru (Веленрајтер 1961b). Početkom šezdesetih godina XX veka nastavnik tehničkog obrazovanja u osnovnoj školi „Boris Kidrič“, Sergej Karmanski, osnovao je arheološku sekciju koju su činili učenici te škole. Aktivnošću ove sekcije formirana je arheološka zbirka, koja je kasnije prerasla u Muzejsku jedinicu. Kao veliki entuzijasta i zaljubljenik u arheologiju, Karmanski je zajedno sa članovima sekcije u više navrata organizovao iskopavanja i rekognosciranja terena. Najznačajnija godina za razvoj arheoloških istraživanja na području opštine Odžaci bila je 1965. godina, kada su velike poplave pogodile zapadnu Bačku. Tada su arheolozi Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Predrag Medović i Olga Brukner, sprovedi manja sondažna istraživanja duž trase izgradnje drugog odbrambenog bedema (Brukner i Medović 1966; Medović i Brukner 1967). U većini slučajeva, nažalost, istraživači su mogli samo da evidentiraju već uništene arheološke lokalitete. Iste godine, S. Karmanski, koji je bio angažovan na izgradnji odbrambenog nasipa, uspeo je da delimično spreči potpuno uništavanje lokaliteta Donja Branjevina. Tokom 1965. i 1966. godine, Karmanski je, zajedno sa svojom arheološkom sekcijom osnovanom pri Osnovnoj školi „Boris Kidrič“, sproveo prva sistematska iskopavanja na Donjoj Branjevini. Tom prilikom istražene su tri sonde (I-III), u kojima je otkriveno devet tzv. „kulturnih jama“ (Karmanski 1979). Bogat i raznovrstan arheološki materijal, pronađen tokom ovih iskopavanja, skrenuo je pažnju stručne javnosti na značaj lokaliteta i postavio temelje za proučavanje ranoneolitskog perioda u Bačkoj. Rešenjem Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz 1970. godine, Donja Branjevina je proglašena spomenikom kulture, čime je postala prvi i jedini arheološki lokalitet na teritoriji opštine Odžaci sa ovim statusom.² Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, S. Karmanski je intenzivno radio na prikupljanju arheološke građe sa područja opštine, vršio rekognosciranja terena i obilazio

² Rešenje Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture broj 01-579/1-70.

ugrožene lokalitete. Godine 1975. arheološka zbirka je prvi put dobila sopstvene prostore za izložbenu postavku, a 1980. godine prerasla je u Muzejsku jedinicu pri Narodnom univerzitetu, zajedno sa istorijsko - etnološkom zbirkom. Nova faza istraživanja na lokalitetu Donja Branjevina započela je 1986. godine i trajala kontinuirano do 1996. godine. Prve tri sezone arheoloških iskopavanja realizo-

V.Trbuhović i S. Karmanski na lokalitetu Donja Branjevina

vane su pod okriljem Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, pod rukovodstvom Vladimira Lekovića. Od 1990. godine nosilac dozvole za arheološka istraživanja postaje Arheološki institut, dok funkciju rukovodioca terenskih radova preuzima Vojislav Trbuhović. Značajan doprinos realizaciji istraživanja pružili su i Mladi istraživači Vojvodine, koji su obezbeđivali neophodne ljudske resurse. Tokom sprovedenih iskopavanja prikupljena je izuzetno velika količina arheološkog materijala, među kojim su najbrojniji fragmenti keramičkih posuda. Ipak, značajan deo tog materijala do danas nije podvrgnut ni osnovnim postupcima obrade, poput pranja.³ U kasno leto 1989. godine, otkrivena je čuvena glinena figura poznata pod nazivom „Crvenokosa boginja“, čije je otkriće značajno doprinelo popularizaciji i institucionalizaciji arheologije

³ U sklopu novog, aktuelnog projekta arheoloških istraživanja na Donjoj Branjevini započeto je i sređivanje neoprانog materijala sa starih iskopavanja.

u Odžacima.⁴ U znak obeležavanja ovog izuzetnog nalaza, 1990. godine je organizovana manifestacija pod nazivom „Dani proleća, plodnosti i narodne tradicije“. Pored narodnog i vašaškog karaktera proslave, u okviru manifestacije održan je i naučni skup, kojem su prisustvovala istaknuta imena jugoslovenske arheologije.⁵

Nakratko ćemo se osvrnuti na karijeru i dugogodišnji rad Karmanskog u oblasti arheologije na teritoriji jugozapadne Bačke, s obzirom na njegov veliki doprinos za arheologiju ovog prostora. Sergej Karmanski (1930-2002) je bio lokalni nastavnik tehničkog obrazovanja i veliki zaljubljenik u arheologiju. Njegovo interesovanje za arheologiju započinje krajem pedesetih godina XX veka, kada počinje da obilazi lokalitete i muzeje. U tom periodu postaje poverenik Gradskog muzeja u Somboru, što je bila uobičajena praksa u manjim mestima koja nisu imala sopstvene muzejske institucije. Tokom šezdesetih godina Karmanski obilazi brojne arheološke lokalitete, često u pratnji učenika arheološke sekcije. Na mnogim od tih lokaliteta sprovodio je i sondažna iskopavanja, iako ona nisu uvek bila praćena odgovarajućim zakonskim dozvolama. Jedno od najznačajnijih takvih istraživanja bilo je ono na lokalitetu Donja Branjevina 1965. godine. U narednim godinama, Karmanski pristupa sistematskoj klasifikaciji i obradi prikupljenog arheološkog materijala. Njegov pedantan pristup, evidentan u urednom vođenju kartona i dokumentacije u skladu sa tadašnjim muzeološkim standardima, ukazuje na težnju da svoj hobi razvije u profesionalni poziv. Krajem šezdesetih godina Karmanski objavljuje više radova posvećenih praistorijskom materijalu sa teritorije opštine Odžaci. Početkom sedamdesetih godina rezultati njegovih istraživanja bivaju često citirani u relevantnim publikacijama iz oblasti arheologije Vojvodine i tadašnje Jugoslavije, među kojima se izdvajaju i kapitalna dela poput *Praistorije Vojvodine* i serije *Praistorija jugoslovenskih zemalja*. Osnivanjem muzejske jedinice u Odžacima 1980. godine,

⁴ O ovoj temi se može više pročitati u radu B. i A. Tripković iz 2018 (Tripković, A. i Tripković, B. 2018).

⁵ Među prisutnima su bili i Dragoslav Srejić, Bogdan Brukner, Alojz Benac, itd.

Sergej Karmanski sa „Crvenokosom boginjom“

Karmanski preuzima odgovornost za arheološku zbirku. Iz njegovih opisa, može se uvideti da je njegovo poznavanje arheološkog materijala bilo veoma temeljno. Studiozno je pristupao analizi arheološkog materijala, navodeći brojne analogije koje je pronalazio u njemu dostupnoj literaturi, koja nije bila malog opsega. Ostvarujući kontakte i gradeći prijateljske odnose sa arheolozima iz Srbije, ali i iz

inostranstva⁶, stvarao je sebi mesto u srpskoj i regionalnoj arheološkoj zajednici. Ipak, nisu svi arheolozi blagonaklono gledali na rad Sergeja Karmanskog. Deo stručne javnosti osporavao je njegov autoritet zbog nedostatka formalnog obrazovanja iz oblasti arheologije, što je verovatno bio i razlog da Karmanski tokom devedesetih godina upiše studije arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Bio je čak i član Srpskog arheološkog društva, iz koga je u jednom trenutku i isključen. Pored brojnih pozitivnih aspekata, neophodno je osvrnuti se i na problematične elemente njegovog delovanja. Karmanski je, obilazeći lokalitete, često sprovodio arheološka istraživanja bez odgovarajućih dozvola nadležnog ministarstva. Njegove interpretacije arheoloških celina često su bile proizvoljne i nedovoljno argumentovane. Tako je, na primer, pojedine objekte

⁶ S. Karmanski je saradivao sa tadašnjim najpriznatijim arheolozima iz oblasti ranog neolita jugoistočne Evrope, kao što su Janoš Makaj (mađ. *János Makkay*) iz Mađarske, Đorđe Lazarovići (rum. *Gheorghe Lazarovici*) iz Rumunije i Paolo Bjađi (it. *Paolo Biagi*) iz Italije.

na Donjoj Branjevini tumačio kao elemente vodovoda, dok je neke kružne strukture označavao kao „ostatke kaveza“. U kasnijem periodu, njegovi zaključci i interpretacije sve češće su se približavali granicama pseudoarheologije. Uprkos navedenim manjkavostima, doprinos Sergeja Karmanskog razvoju arheologije jugozapadne Bačke ostaje nesporan. Njegov rad predstavlja značajan segment lokalne arheološke istorije i svedoči o važnosti entuzijazma pojedinaca u očuvanju i istraživanju kulturnog nasleđa.

U dugom periodu od petnaest godina, odnosno od sredine devedesetih godina XX veka do početka druge decenije XXI veka, skoro da nije bilo arheoloških radova na teritoriji opštine. Ipak, u ovom periodu Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture (Dragan Anđelić i Ivana Pašić), u saradnji sa arheologom Muzejske jedinice u Odžacima (Nebojša Vidović) obavio je obimnije arheološko rekognosciranje - pretragu terena južnog dela teritorije opštine radi otkrivanja novih lokaliteta, tako da se sada zna za oko 140 arheoloških lokaliteta na teritoriji opštine Odžaci, uključujući i stare podatke o lokalitetima koje je bilo moguće precizno ubicirati.

Nova faza obimnijih arheoloških istraživanja na teritoriji opštine Odžaci započela je 2011. godine i trajala do 2016, kada je zbog realizacije infrastrukturnih i građevinskih projekta (gasifikacija cele opštine, izgradnja putne infrastrukture i fabrike Magna u radnoj zoni u Odžacima) Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture sprovodio zaštitna iskopavanja na ugroženim lokalitetima (rukovodioci Dragan Anđelić, Ljiljana Tadin i Ivana Pašić), u saradnji sa Muzejskom jedinicom u Odžacima. Tokom tih nekoliko godina vršena su istraživanja na velikom broju lokaliteta iz različitih perioda (ukupno 20 lokaliteta), čime je znatno obogaćena muzejska zbirka u Odžacima novim arheološkim materijalom.⁷ Istraživanja najvećeg obima obavljena su na potesu Male oranice - Lalinske livade (po Karmanskom lokalitetu Odžaci I), u radnoj zoni u Odžacima, pored puta za Bački Gračac, gde se nalazi veliki kompleks lokaliteta iz svih perioda prošlosti, od neolita

⁷ Jedan deo arheološkog materijala sa ovih iskopavanja se nalazi u Gradskom muzeju u Somboru.

do poznog srednjeg veka.⁸ Nažalost, pre nekoliko godina, bez odobrenja nadležnog zavoda, iskopan je kanal znatne širine i dubine uz već izgrađenu saobraćajnicu, čime je naneta nenadoknadiva šteta arheološkom nasleđu. Oštećenje je nastalo nemarom investitora i usled činjenice da nisu sprovedena prethodna arheološka istraživanja, iako se lokalitet nalazi u arheološkoj zoni pod zaštitom države. Ovaj veliki arheološki kompleks, pored Donje Branjevine, predstavlja arheološki biser opštine Odžaci jer na jednom mestu pokazuje svu slojevitost i istoriju naseljavanja ovog prostora.

Od 2020. godine ponovo su aktivirana sistematika arheološka istraživanja na lokalitetu Donja Branjevina. Ona se realizuju uz finansijsku podršku

Ministarstva kulture Republike Srbije kroz projekat „Donja Branjevina – počeci života praistorijskih poljoprivrednika u srpskom Podunavlju“. Nosilac projekta je Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, u saradnji sa Narodnim muzejom Srbije (rukovodilac istraživanja Andrej Starović) i Muzejskom jedinicom Odžaci.

Iskopavanja na Donjoj Branjevini 2021. godine

⁸ Na ovom velikom arheološkom kompleksu dokumentovani su nasebinski horizonti iz perioda neolita (starčevačka i vinčanska kultura), bakarnog doba, naselje i nekropola sa urnama iz perioda bronzanog doba, naselje iz perioda mlađeg gvozdenog doba, zatim dva kasnoantička naselja i pojedinačni grobovi iz tog perioda, ranosrednjovekovno naselje i nekropola, kao i srednjovekovno naselje sa crkvom koje je trajalo od XI do XVI veka (Dokumentacija PZZZSK).

Mlađe kameno doba (neolit)

Krajem poslednjeg ledenog doba, odnosno u završnom delu pleistocena, klima na Zemlji počinje ubrzano da se menja. Globalno otopljanje dovelo je do topljenja glečera i porasta nivoa mora, dok su istovremeno područja koja su prethodno bila nepogodna za život postala pristupačnija i pogodnija za naseljavanje. Vegetacija je postajala sve raznovrsnija, što je dovelo do povećanja broja biljnih i životinjskih vrsta i omogućilo formiranje stabilnijih ekosistema. Ove klimatske i ekološke promene stvorile su osnovne predušlove za prelazak ljudskih zajednica na novi način života. Arheologija ovakve lančane promene celokupnog stila života često prepoznaje kao „neolitski paket“, a same procese koji su doveli do promena naziva neolitizacija. Proces neolitizacije predstavlja jednu od najznačajnijih prekretnica u istoriji čovečanstva. Njime započinje transformacija ljudskih zajednica sa lovačko-sakupljačkog načina života koji je podrazumevao stalne selidbe, na sedentarni (stalno naseljeni) način života, koji se zasniva na proizvodnji hrane, što je omogućavalo boravak na jednom mestu duži vremenski period. Ova promena nije bila nagla, već postepena i višeslojna, trajala je hiljadama godina i obuhvatala čitav niz ekonomskih, društvenih i kulturnih promena. Jedna od ključnih odlika neolitizacije jeste domestikacija biljaka i životinja, odnosno proces pripitomljavanja i selektivnog uzgoja određenih vrsta koje su postale deo ljudske ekonomije. Umesto presudnog oslanjanja na prirodne izvore hrane, čovek je počeo da proizvodi hranu – uzgajajući žitarice poput pšenice, ječma i prosa, kao i mahunarke, te da pripitomljava životinje kao što su koze, ovce, goveda i svinje. Time je stvoren novi, stabilniji ekonomski sistem koji je omogućio porast populacije, trajno naseljavanje i razvoj složenijih društvenih struktura.

Proces neolitizacije nije se odvijao istovremeno u svim delovima sveta. Na području Bliskog istoka, u tzv. „Plodnom polumesecu“ (današnji Izrael, Palestina, Sirija, Irak i Turska), ovaj proces započinje već oko 10000. godine pre nove ere. Odatle se,

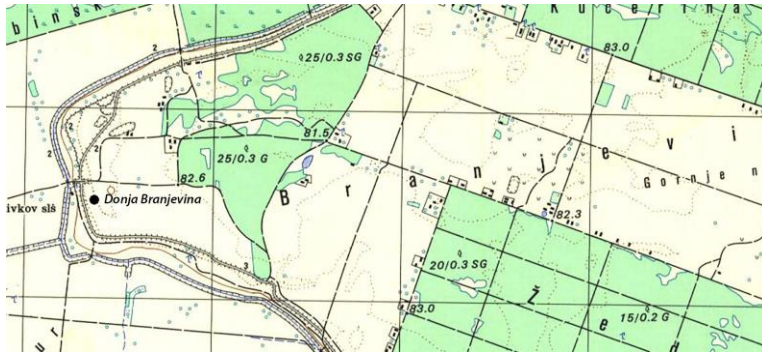
migracijama i kulturnom difuzijom, neolitski način života širi prema Evropi, uključujući i balkansko područje. Na jugu Balkanskog poluostrva (Grčka, Bugarska) prva neolitska naselja se datuju oko 6700. godina p.n.e, dok se na teritoriji središnjeg Balkana novijim istraživanjima došlo do podataka o najranijim neolitskim staništima koja se datuju oko 6300 godine p.n.e. Na teritoriji Bačke, najstariji ranoneolitski nalazi dobijeni analizom uzoraka sa više arheoloških lokaliteta uglavnom se datuju u kraj VII i početak VI milenijuma pre nove ere. Radiokarbonska ispitivanja uzoraka kostiju sa lokaliteta Donja Branjevina potvrdila su da najstariji kulturni slojevi potiču upravo iz tog perioda. Na teritoriji Bačke pronađeni su materijalni ostaci koji svedoče o prisustvu ljudi još tokom paleolita. Sredinom prošlog veka, na području severne Bačke otkriveno je nekoliko vatrišta sa ostacima kremenog i koštanog oruđa iz perioda gornjeg paleolita (oko 40000–10000 godina p.n.e). Ograničeno poznavanje paleolitskog perioda u Vojvodini, kao i u celokupnoj Panonskoj niziji, posledica je činjenice da su privremena boravišta ljudi tog doba teško uočljiva u ravničarskom terenu, za razliku od brdovitih predela gde su pećine služile kao prirodna skloništa i stoga bolje očuvale tragove ljudske aktivnosti. Vredno je napomenuti da su na lokalitetu Magareći mlin kod Apatina, ranoneolitskom naselju sličnog tipa i hronologije kao Donja Branjevina, novija istraživanja pokazala da jedan uzorak ljudske lobanje potiče čak iz VIII milenijuma p.n.e (tačnije 7595-7538. godine p.n.e; Живаљевић i dr. 2019, 8). Stoga se, na osnovu novih analiza i daljih istraživanja, može pretpostaviti da će i pojedini uzorci sa Donje Branjevine potvrditi postojanje ljudskih zajednica u zapadnoj Bačkoj još tokom mezolitskog perioda – srednjeg kamenog doba.

Rani neolit

Na teritoriji zapadne Bačke tokom ranog i srednjeg neolita dominiraju dve veoma srodne materijalne kulture⁹ – starčevačka i kereška. Starčevačka kultura (6300-5500/5300 godine p.n.e) dobila je ime po naselju Starčevo u blizini Pančeva a obuhvatala je teritoriju središnjeg Balkana, odnosno današnju teritoriju Republike Srbije zahvatajući i manji deo savremenih susednih država. Kereška kultura je dobila ime po reci Kereš u istočnoj Mađarskoj, odnosno Kriš, kako se njeno ime izgovara na rumunskom jeziku. Ona se javlja nešto kasnije nego starčevačka. U stručnoj literaturi se često ove tri kulture svrstavaju u jedan zajednički Starčevo-Kereš-Kriš kompleks, s obzirom na veliki broj zajedničkih osobina koje ove kulture dele.

Na teritoriji opštine Odžaci, tačnije na lokalitetu Donja Branjevina pronađeni su najstariji ostaci ranoneolitskih zemljoradničkih zajednica u Bačkoj. Donja Branjevina se nalazi oko 6,3 km vazdušne udaljenosti zapadno od sela Deronje, a isto toliko je udaljena i od sela Karavukovo u pravcu jugozapada. Nalazi se na aluvijalnoj terasi starog korita Dunava koja je 4-6 m uzdignuta od okolnog terena (Пенезић, Јончић и Старовић 2021, 138). Na tom delu staro korito Dunava pravi okuku što je stvaralo povoljne uslove za život i formiranje naselja, kako u ranom neolitu tako i u kasnijim periodima. Prvi stanovnici Donje Branjevine, kao i zapadne Bačke u celini, najverovatnije su pristigli sa prostora Balkanskog poluostrva ili južnih Karpata, naseljavajući se na više lokaliteta duž leve obale Dunava, od kojih su neki do danas arheološki potvrđeni. Ti lokaliteti, među kojima se izdvajaju Topole kod Bača i Magareći mlin kod Apatina, datuju se u najraniju fazu ranog

⁹ Materijalna (arheološka) kultura je pojam koji se u arheologiji koristi da označi skup materijalnih ostataka (keramika, oruđe, oružje, nakit, građevine, itd) sličnih karakteristika koje je stvorila određena ljudska zajednica u određenom vremenskom periodu i prostoru. Iako se neretko kroz istoriju ovaj termin poistovećivao sa određenim narodom, u današnjoj arheologiji je to apsolutno neprihvatljivo. Materijalna kultura u većini slučajeva je dobijala ime po prvom otkrivenom većem lokalitetu (starčevačka, vinčanska, vučedolska, itd).

Lokalitet Donja Branjevina na topografskoj karti JNA (raz. 1:25000)

u organizaciji arheološke sekcije, pod rukovodstvom arheologa-amatera Sergeja Karmanskog. Na osnovu prikupljenog materijala lokalitet je preliminarno datovan u tzv. protostarčevačku fazu, odnosno u najraniji period neolita. U tim prvim istraživanjima otkriveno je 9 „kulturnih“ jama sa bogatim materijalom koji je upotpunio sliku o ranom neolitu jugoistočne Evrope.¹⁰ S. Karmanski je na osnovu analiziranog keramičkog materijala izdvojio tri stratuma (kulturna sloja) na Donjoj Branjevini. I pored obimnih iskopavanja koja su sprovedena na lokalitetu Donja Branjevina, nemamo previše podataka o arhitekturi i stambenim objektima. Ipak, velika količina arheoloških nalaza koji su pronađeni tokom dugogodišnjih iskopavanja (i njihovo publikovanje od strane S. Karmanskog) je uvrstilo ovaj lokalitet među najznačajnije za proučavanje ranog neolita ovog regiona. Većina objekata koji su istraženi na Donjoj Branjevini su otpadne jame, ali istraženo je i nekoliko stambenih objekata. Uglavnom se radi o manjim poluzemunicama dubine oko 0,5 m, nepravilnog oblika, ponekad se unutar njih nalazi ognjište ili manja peć. Takav je slučaj sa poluzemunicom otkrivenom tokom iskopavanja 2020. godine. Tada je

neolita. Otkriće lokaliteta Donja Branjevina 1965. godine izazvalo je značajno interesovanje stručne javnosti za problematiku ranog neolita u Bačkoj, koji je do tada bio nedovoljno istražen. Tokom te godine, kao i naredne, sprovedena su prva arheološka istraživanja

¹⁰ Iako je sve objekte S. Karmanski okarakterisao kao „kulturne“ jame, na osnovu objavljenih crteža može se zaključiti da su pojedini među njima zapravo objekti stambenog karaktera, nepravilnog ovalnog oblika, prečnika oko 3 metra.

istražena ova građevina nepravilnog ovalnog oblika, prečnika oko $3,7 \times 3,6$ m, sa manjom peći koja se nalazila u njenom severoistočnom delu.

U okviru starčevačke kulture pokojnici su najčešće sahranjivani unutar naselja ili u njenoj neposrednoj blizini. Tela pokojnika polagana su u zgrčenom, odnosno fetusnom položaju, što verovatno ima simboličko značenje povezano sa idejom „povratka u položaj rođenja“. Relativno mali broj do sada pronađenih antropoloških ostataka u okviru starčevačke kulture, u poređenju sa brojem istraženih naselja, sugeriše mogućnost postojanja i drugih oblika sahranjivanja koji za sada nisu arheološki potvrđeni. Na lokalitetu Donja Branjevina dokumentovano je desetak skeletnih sahrana, od kojih nekoliko potiče iz ranoneolitskog perioda. Tokom istraživanja sprovedenih šezdesetih godina XX veka otkrivena su tri dečja skeleta položena u zgrčenom položaju, orijentacije sever-jug (Karmanski 2000, 182). Dva skeleta su se nalazila unutar kulturnih jama, odnosno u okviru stambenog objekta, dok je jedan skelet otkriven na nivou sterilnog tla („zdravice“) između dva objekta. Tokom arheoloških iskopavanja sprovedenih 2020. godine pronađen je još jedan skelet odrasle osobe u zgrčenom položaju, takođe na nivou zdravice, neposredno pored poluzemunice. Skelet je

Donja Branjevina, iskopavanja 2020. godine, grob 1

otkriven ispod sloja nabijene zemlje (verovatno podnice) oko poluzemunice, što sugeriše da potiče iz ranijeg, verovatno najstarijeg horizonta naseljavanja na Donjoj Branjevini.¹¹ Uz skelet je zabeležen i grobni prilog u vidu kremenog jezgra.

Na osnovu za sada analiziranih životinjskih kostiju sa lokaliteta Donja Branjevina, od domaćih životinja najzastupljenije su kosti koje pripadaju grupi tzv. ovikaprida (ovca i koza). Zatim slede kosti domaćeg govečeta dok su kosti svinje i pasa znatno manje zastupljene. Napomenućemo da je ova analiza izvršena samo za kampanju iz 1987. godine¹² te da ne mora nužno da ukazuje na realno stanje stvari o zastupljenosti životinja, naročito ako uzmemo u obzir da obrađivani materijal potiče sa jednog uskog prostora koji je te godine iskopavan.¹³ Kada je reč o divljim životinjama, istraživanja su pokazala da je lov stanovnicima Donje Branjevine predstavljao dopunski izvor hrane i da nije imao dominantnu ulogu u njihovoj ishrani. Među ostacima divljih životinja pronađene su kosti pragovečeta, jelena, divlje svinje, zeca, vidre i drugih vrsta koje su naseljavale okolnu prirodnu sredinu. Ovi nalazi ukazuju na to da su neolitski stanovnici bili dobro upoznati s faunom svog područja i da su vešto koristili dostupne resurse. Pored lova, ribolov je predstavljao značajan aspekt njihove ishrane. Analizom arheozoološkog materijala identifikovane su kosti različitih vrsta riba, među kojima se izdvajaju štika, šaran i som. Ova raznovrsnost ukazuje na to da su stanovnici Donje Branjevine koristili bogat vodeni ekosistem u svojoj okolini, verovatno rečne rukavce Dunava. Takođe, značajan udeo u ishrani imali su puževi i školjke, čija je prisutnost zabeležena u velikom broju (Karmanski 2000, 184-186).

¹¹ Detaljne antropološke analize, kao i rezultati radiokarbonskog datovanja ovog nalaza, biće objavljeni u narednom periodu.

¹² Analizu ostataka faune iz kampanje iz 1987. godine izvršila je Svetlana Blažić.

¹³ U saradnji Muzejske jedinice Odžaci i Narodnog Muzeja Srbije sa *Institutom Biosense* iz Novog Sada, u toku je obrada i ostalih životinjskih kostiju koji su pronađeni na lokalitetu Donja Branjevina, kako sa starih tako i sa novih iskopavanja.

Slikana keramika, Donja Branjevina, rani neolit

Branjevina spada među lokalitete sa najbrojnim nalazima ove vrste. Među slikanom keramikom najčešće su zastupljene posude fine izrade kao što su loptaste i poluloptaste zdele, manje amforoidne posude i slični oblici. Ornamenti na ovoj keramici su u većini slučajeva oslikani beličasto-žučkastom bojom na crvenoj podlozi, iako su zabeleženi i primeri gde je dekoracija izvedena crnom bojom na crvenoj osnovi. Takođe, jedan fragment potiče od posude oslikane crvenom bojom na beloj podlozi. Na osnovu radiokarbonskih analiza tri uzorka sa lokaliteta Donja

Najbrojniji nalazi na Donjoj Branjevini su fragmenti keramičkih posuda. Keramika uopšteno zauzima centralno mesto u arheološkim istraživanjima mlađe praistorije, budući da je najčešći tip nalaza, ali je i jedan od ključnih parametara za hronološko datovanje i kulturno opredeljivanje arheoloških celina. Periodizacija starčevačke kulture je izvršena upravo na osnovu analize keramičkog materijala, odnosno na temelju karakteristika slikane keramike. Slikana keramika, iako ne tako čest nalaz, predstavlja obeležje starčevačke kulture a Donja

Zdela, Donja Branjevina, rani neolit

Branjevina, neolitski sloj sa belosliskanom keramikom, koji ujedno predstavlja i najstariji kulturni horizont lokaliteta, usko je datovan u period između 6048. i 5932. godine p.n.e (Tasić 2009, 82). Jedna od prepoznatljivih odlika keramičke produkcije ranog neolita u okviru starčevačke kulture jeste dekoracija posuda tzv. barbotin tehnikom. Ova metoda podrazumeva nanošenje razmućene smese gline i vode na spoljašnju površinu posude nakon oblikovanja, ali pre pečenja, najčešće prskanjem. Takva reljefna obrada nije bila isključivo dekorativna, već je imala i praktičnu funkciju, jer je omogućavala lakše držanje i prenos posuda u svakodnevnoj upotrebi. Uz barbotin tehniku ukrašavanja, u ranoneolitskoj keramici javlja se i tzv. pseudoimpreso tehnika, koja podrazumeva utiskivanje spoljne površine posude pre pečenja, najčešće prstima ili noktima. Među nalazima sa lokaliteta Donja Branjevina ističu se i pojedini izuzetni primerci sa umetničkim karakterom. Posebno značajan je fragment dna posude sa urezanim scenama lova na jelene, čiji motivi asociraju na paleolitsku pećinsku umetnost, što predstavlja retkost u ranom neolitu jugoistočne Evrope, a donekle se može povezati sa kereškim kulturnim miljeom (Brukner 1979, 222–223). Od reljefnih predstava na keramičkim posudama, naročito je interesantan fragment veće posude za skladištenje hrane (*pitos*), na kojem je prikazana figura žene koja sedi na nečemu (klupica?, presto?) sa kratkim

*Dno posude sa scenom lova, Donja Branjevina, rani neolit
(crtež preuzet iz: Brukner 1979, T.XXXIX)*

raširenim rukama.¹⁴ Oči su predstavljene u vidu kosih ureza, nos i grudi u vidu manjih reljefnih izbočina dok usta nisu predstavljena, što je manir uobičajen u ranoneolitskoj umetnosti.

Pored keramičkih posuda, u okviru starčevačke kulture od pečene gline izrađivani su i različiti predmeti koji su imali kulturnu, simboličku ili utilitarnu funkciju, kao što su žrtvenici (oltari), tegovi, figurine, i drugi oblici pokretnih nalaza. Posebno mesto među njima zauzimaju tzv. žrtvenici

Keramički žrtvenik, Donja Branjevina, rani neolit

*Deo pitosa sa antropomorfnom predstavom,
Donja Branjevina, rani neolit
(crtež preuzet iz: Karmanski 2000, T.V)*

ili oltari (eng. *altar*), koji predstavljaju veoma karakterističan tip nalaza za rani neolit. Iako njihova tačna funkcija još uvek nije u potpunosti razjašnjena, u arheološkoj literaturi je široko prihvaćeno tumačenje da su ovi predmeti imali magijsko-religijsku ulogu u

¹⁴ S. Karmanski je ovu predstavu je nazvao „Boginja na prestolu“ (Кармански і Грбуховић 1993, 7).

Keramički žrtvenik, Donja Branjevina, rani neolit

omogućilo parcijalnu ili potpunu rekonstrukciju oblika. Žrtvenici se uobičajeno sastoje od recipijenta (činijice), platforme i četiri noge koje su služile kao oslonac. Pretpostavlja se da se u recipijent sipao loj, ulje ili neka druga zapaljiva materija koja je stvarala plamen, što potvrđuju tragovi gorenja zabeleženi na većini primeraka. Možemo pretpostaviti da su pojedini žrtvenici jednostavno služili kao svetiljke, dok su luksuznije izrađeni primerci mogli imati i magijsko-ritualni karakter.

Najpoznatiji primerak sa Donje Branjevine je zoomorfni žrtvenik u obliku četvoronožne životinje sa rogovima. Iako identifikacija prikazane životinje nije potpuno jasna, najčešće se pretpostavlja da je reč o prikazu divojarca ili jelena.¹⁵ Ovaj predmet, pronađen 1987. godine u sondi II, na unutrašnjoj površini recipijenta

okviru svakodnevnog života neolitskih zajednica. Međutim, pojedini istraživači ističu i mogućnost njihove utilitarne upotrebe, pre svega u funkciji svetiljki, s obzirom na tragove sagorevanja koji se često uočavaju na njihovim površinama. Na lokalitetu Donja Branjevina otkriven je značajan broj žrtvenika, među kojima dominiraju fragmenti, naročito noge i delovi recipijenata, dok je nekoliko primeraka

Žrtvenik u obliku divojarca, Donja Branjevina, rani neolit

¹⁵ U literaturi se ustalio termin „žrtvenik u obliku divojarca“, kako ga je tumačio S. Karmanski. Međutim, pojedini autori smatraju da se zapravo radi o predstavi jelena. (Михаиловић, Трипковић i Вуковић 2023, 249).

pokazivao je jasne tragove gorenja. Površina mu je bila ukrašena urezanim kosim linijama bez strogo simetričnog rasporeda, a sličan način dekoracije primećen je i na drugim žrtvenicima sa ovog lokaliteta. Nažalost, originalni artefakt je nestao iz Muzejske jedinice u Odžacima krajem devedesetih godina XX veka, te su do danas sačuvane samo replika i fotografska dokumentacija o originalnom predmetu. Još jedan izuzetno specifičan nalaz sa Donje Branjevine predstavlja žrtvenik sa dvojnim recipijentom, otkriven tokom istraživanja 1966. godine. Ovaj predmet je Sergej Karmanski definisao kao zoomorfni žrtvenik u obliku svinje (Karmanski 2000, 316).¹⁶

Žrtvenik sa dvojnim recipijentom, Donja Branjevina, rani neolit, Muzej Vojvodine, Novi Sad (preuzeto iz: Бал и Старовић 2022)

Još jedno od obeležja starčevačke kulture, a i neolita uopšteno, predstavljaju antropomorfne figurine (statuete modelovane u ljudskom obliku). Njihova izrada i upotreba povezivale su se sa složenim simboličkim i ritualnim sistemima ranoneolitskih zajednica, te se često tumače kao izrazi religijskih verovanja, naročito kultova plodnosti. Na lokalitetu Donja Branjevina pronađen je značajan broj antropomorfnih figurina, među kojima se posebno izdvaja monumentalna figurina poznata pod nazivom „Crvenokosa

¹⁶ Predmet se danas čuva u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu.

„Crvenokosa boginja“, Donja Branjevina, rani neolit, Narodni muzej Srbije

boginja“. Ovaj izuzetno vredan artefakt otkriven je 1989. godine, u sondi VIII, u okviru objekta 1.¹⁷ Prema tumačenju autora iskopavanja, figurina je pronađena u ritualnom kontekstu – u jami gde je bila namerno polomljena i položena zajedno sa rogovima govečeta.¹⁸ Međutim, većina istraživača smatra da je figurina otkrivena u otpadnoj jami bez ritualnog konteksta, što je uobičajeno za ovu vrstu nalaza iz ranoneolitskog perioda

¹⁷ Figurina „Crvenokosa boginja“ čuvala se do 2019. godine u sefu banke u Odžacima, nakon čega je prenetu u Narodni muzej Srbije u Beogradu, gde se i danas nalazi na dugoročnoj pozajmici, zbog bezbednog izlaganja opštoj muzejskoj publici.

¹⁸ S. Karmanski je u svojoj monografiji o Donjoj Branjevini pokušao da sve nalaze koji su pronađeni u ovoj jami ukomponuje u jednu celinu, nazivajući je „kultna postavka“ (Karmanski 2000, 103).

(Balj 2008, 10). „Crvenokosa boginja“ se ističe prvenstveno svojim dimenzijama – visina figurine iznosi skoro 38 cm, što je znatno više od prosečnih dimenzija sličnih figurina iz istog perioda. Izrađena je od pažljivo prečišćene gline, modelovana u dva dela koja su naknadno spojena, sa karakterističnim braonoker tonom pečenja. Kosa je predstavljena urezanim vertikalnim linijama koje su bile premazane crvenom pastoznom bojom, po čemu je figurina i dobila ime. Lice je oblikovano poput maske, utisnuto u glinenu masu; oči su prikazane kratkim urezanim linijama, dok je nos izvučen iz mase.

Usta nisu predstavljena, što je tipično za ranoneolitske antropomorfne prikaze. Najupadljivija odlika figurine jeste izražena steatopigija (naglašeni bokovi i zadnjica) koja se povezuje sa simbolikom plodnosti i ženske snage, česta i u paleolitskoj i neolitskoj figurinalnoj umetnosti. Ruke su savijene u laktovima i položene na stomak, dok su genitalije predstavljene urezanim trouglom. Pored ove, na Donjoj Branjevini je pronađeno još desetak figurina manjih dimenzija. Većina pripada tipu tzv. stubastih figurina, kod kojih je gornji deo tela šematski modelovan sa naznačenim licem, dok je donji deo valjkaste forme. Takođe su otkrivene i jednostavnije figurine bez modelovanih crta lica, ali sa naglašenom steatopignom formom.

Antropomorfne figurine, Donja Branjevina, rani neolit

Nakon fragmenata keramičkih posuda, po brojnosti se izdvajaju keramički tegovi za ribarske mreže, koji su na lokalitetu Donja Branjevina otkriveni u velikom broju. Ova činjenica ukazuje na to da je ribolov predstavljao značajan izvor ishrane stanovnika naselja. Tegovi za ribarske mreže uglavnom su izrađivani od slabije prečišćene gline i najčešće imaju jajast oblik sa perforacijom duž podužne ose. Površina tegova u većini slučajeva je ukrašena utiscima načinjenim prstima.

Keramički tegovi pronađeni na Donjoj Branjevini 2022. godine, rani neolit

Keramički tegovi za ribarsku mrežu, Donja Branjevina, rani neolit

Pored toga, pronađeno je i nekoliko takozvanih „paradajz“ utega (eng. *tomato-shaped*), koji se smatraju karakterističnim elementima materijalne kulture Kereš kompleksa. Tokom najnovijih arheoloških istraživanja na Donjoj Branjevini registrovano je pet tegova koncentrisanih na malom prostoru, što nesumnjivo predstavlja ostatke ribarske mreže, na šta dodatno ukazuju i riblje kosti pronađene među tegovima.

Koštana industrija sa lokaliteta Donja Branjevina zastupljena je u značajnom broju i predstavlja važan segment materijalne kulture starčevačke zajednice. Alatke od kosti izrađivane su pretežno od kostiju domaćih životinja, najčešće ovaca, koza i goveda. Kao sirovina su korišćeni i rogovi divljih životinja, pre svega jelena, koji su prikupljeni lovom ili sakupljanjem nakon sezonskog odbacivanja rogova (Vitezović 2018, 11). Pored kostiju i rogova, na lokalitetu su otkriveni i primerci alatki izrađenih od zuba, odnosno kljova divljih svinja. Najčešće vrste koštanih alatki su šila, zatim projektili koji su

Koštane alatke, Donja Branjevina, rani neolit

Koštane udice, Donja Branjevina, rani neolit

služili za lov, pa udice, dleta, kao i različiti drugi predmeti korišćeni u svakodnevnim aktivnostima zajednice. Posebnu pažnju privlače nalazi koštanih spatula ili kašika, čija je funkcija u ranijim istraživanjima različito tumačena. Smatralo se da su ovi predmeti služili kao spatule za nanošenje pigmenata, ukrašavanje keramičkih posuda, struganje brašna

sa žrvnjeva ili za druge utilitarne svrhe. Međutim, novija naučna istraživanja, koja su obuhvatila analizu spatula sa lokaliteta Starčevo i Donja Branjevina, pružila su čvrste dokaze da su ovi predmeti zapravo korišćeni kao kašike namenjene ishrani male dece (Stefanović et al. 2019). Ovakav zaključak zasniva se na identifikovanim tragovima ugriza dece mlađeg uzrasta na površini tih predmeta. Među koštanim artefaktima posebno se izdvaja nalaz koštanog projektila, pažljivo obrađenog i uglačanog, čija je jedna strana modelovana u vidu zoomorfne predstave, sa jasno izraženom njuškom i rogovima.

U neolitu je kamen i dalje predstavljao osnovnu sirovinu za izradu alatki, što je, uostalom, sadržano i u samom nazivu perioda. Jedna od ključnih inovacija ovog doba jeste pojava glačanih kamenih alatki, što predstavlja značajan tehnološki pomak u odnosu na prethodni, mezolitski period. Na lokalitetu Donja Branjevina otkriveno je više od stotinu primeraka glačanih kamenih alatki, što za jedno ravničarsko neolitsko naselje predstavlja izuzetno veliki broj. Budući da u ravničarskim predelima Bačke ne postoje prirodni izvori kamena pogodni za izradu ovakvih alatki, sirovine su morale biti dopremane iz udaljenijih oblasti, verovatno u obliku sirovog materijala, a ne gotovih proizvoda. Na to ukazuju specifične tehnike obrade i autentične morfološke karakteristike samih predmeta (Антоновић 2002, 42).

Koštane spatule, Donja Branjevina, rani neolit

Koštani projektil sa zoomrofnom glavom, Donja Branjevina, rani neolit

Alatke od glačanog kamena, Donja Branjevina, rani neolit

Analizom materijala sa Donje Branjevine utvrđeno je da su glačane alatke izrađivane od različitih vrsta stena. Najveći broj primeraka izrađen je od finozičnih stena kao što su skarnoid, kornit, silifikovani pelit i kvarcit, dok su primerci od peščara nešto ređe zastupljeni. Znatno manji broj alatki izrađen je od granita, krečnjaka i drugih stena (Антоновић 2002, 27). Najčešći oblici glačanih alatki su čekići, sekire, tesle, glačalice, dleta, rastirači i žrvnjevi (kameni alati za mlevenje žita). Pored glačanih alatki, znatno su brojniji predmeti izrađeni od kremenja, koji je bio osnovna sirovina za izradu sečiva. Kremen je, najverovatnije, dopreman iz susednih područja, verovatno sa Fruške gore, a zatim je lokalno obrađivan, o čemu svedoči veliki broj pronađenih kremenih jezgra na Donjoj Branjevini. Od kremenja su se najčešće izrađivali strugači, nožići i druge alatke za sečenje, budući da proces okresivanja kremenja omogućava dobijanje izuzetno oštarih ivica, pogodnih za različite radne funkcije. Pored kremenja, pronađeno je i nekoliko primeraka sečiva od opsidijana (vulkanskog stakla). Budući da se opsidijan u prirodi javlja na svega nekoliko lokacija u Evropi, najbliži poznati izvor nalazi se u Tokaju, u severoistočnoj

Mađarskoj, odakle su, prema svemu sudeći, poticali primerci otkriveni na Donjoj Branjevini. Nalazi opsidijana potvrđuju postojanje šire mreže razmene i međuregionalnih kontakata ranoneolitskih zajednica na prostoru jugoistočne Evrope.

Pored lokaliteta Donja Branjevina, stariji neolit je potvrđen i na nekoliko drugih lokaliteta na teritoriji opštine Odžaci. Među njima se posebno izdvaja lokalitet Mostonga I (Kruškov koren), na kome su sprovedena manja sondažna iskopavanja, koja je realizovao S. Karmanski. Lokalitet se nalazi u blizini sela Karavukovo (administrativno pripada ataru sela Deronje), na levoj obali nekadašnjeg toka reke Mostonge, današnjeg kanala DTD. Pored značajnog eneolitskog sloja, o čemu će biti reči kasnije, na ovom lokalitetu pronađena je jedna „kulturna“ jama koja je sadržala materijal koji se uglavnom pripisuje kereškoj kulturi. Značajan nalaz koji potiče sa ovog lokaliteta je donji deo

Donji deo antropomorfne figurine, Mostonga I, neolit

antropomorfne posude, šuplje modelovane i steatopigne forme.¹⁹ Gluteji na figurini su izrazito naglašeni, a na njihovoj površini su reljefno predstavljani koncentrični krugovi. Po svom naturalističko-realističnom stilu obrade, ova figurina se svrstava među tipične

¹⁹ Iako je S. Karmanski u svojim publikacijama interpretira kao figuru, verovatnije je da je reč o antropomorfnoj posudi (Brukner 1979, 222).

predstavnik kereškog kulturnog kruga (Brukner 1979, 222). Slično kao i na Donjoj Branjevini, i na lokalitetu Mostonga I otkrivena je veća količina tegova za ribarske mreže, zatim brojni fragmenti keramičkih posuda i žrtvenika, od kojih je nekoliko primeraka uspešno rekonstruisano.

Na kraju ovog dela posvećenog ranom neolitu, potrebno je pomenuti i jedan zanimljiv nalaz oboda keramičke posude sa urezanim motivima, otkriven na lokalitetu Mostonga III, koji se nalazi između naselja Odžaci i Srpski Miletić, na nekadašnjoj obali reke Mostongge, odnosno današnjeg

Fragment sa urezanim ornamentom, Mostonga III, neolit

kanala DTD. Posuda je izrađena od dobro prečišćene gline sa dodatkom pleve, narandžasto-mrke boje pečenja i uglačane površine. Trbuh posude ukrašen je „impreso“ ornamentom, dok je obod dekorisan otiscima prstiju, što je karakteristično za ranoneolitske keramičke tradicije. Posebnu pažnju privlači pojedinačni urezani motiv na ramenu posude, koji se sastoji od kratkih, pravih linija ukrštenih pod pravim uglom. Ovaj način ukrašavanja nije tipičan za kerešku kulturu (iako sama posuda jeste), već pokazuje sličnosti sa dekorativnim repertoarom kulture linearno-trakaste keramike (nem. *Die Linearbandkeramische Kultur*, u literaturi skraćeno LBK kultura), koja je bila rasprostranjena na širokom području srednje i zapadne Evrope (Brukner et al. 1974, 58). Ovakvi nalazi pružaju dragocene podatke o mogućim kulturnim kontaktima i razmeni simboličkih praksi između zajednica starčevačko-kereškog i LBK kulturnog kompleksa.

Mlađi neolit

Mlađi neolit na prostoru srpskog Podunavlja obeležen je pojavom nove materijalne kulture i ljudske zajednice, poznate u arheološkoj literaturi kao vinčanska kultura. Ime je dobila po eponimnom lokalitetu Belo Brdo u selu Vinča, udaljenom oko 14 km jugoistočno od Beograda. Lokalitet Vinča poznat je u stručnoj javnosti još od kraja XIX veka, kada je Miloje M. Vasić, jedan od utemeljivača srpske arheologije, započeo sistematska arheološka iskopavanja koja su trajala više decenija. Vinčanska kultura, uprkos bogatom korpusu podataka i brojnim istraženim lokalitetima, i dalje predstavlja jednu od najvećih zagonetki praistorijske arheologije Balkana. Nisu u potpunosti razjašnjeni ni njeno poreklo i razvojni odnos prema starčevačkoj kulturi, niti okolnosti koje su dovele do njenog nestanka. Novija istraživanja ukazala su na to da su nosioci vinčanske kulture poznavali tehnologiju topljenja bakra, zbog čega se ovaj kulturni kompleks često posmatra kao prelazna faza između neolita i eneolita. Već u ranim istraživanjima, vinčanska kultura privlačila je izuzetnu pažnju kako domaćih, tako i stranih arheologa. Ova interesovanja često su bila povezana sa širim pokušajima tumačenja porekla evropske civilizacije i njenog poistovećivanja sa određenim savremenim narodima, što je povremeno rezultiralo i pseudonaučnim interpretacijama, poput teorija o tzv. „vinčanskom pismu“, koje su i danas predmet rasprava. Tokom Drugog svetskog rata interesovanje za Vinču pokazali su i nemački arheolozi, koji su lokalitet posmatrali u kontekstu „germanskog kulturnog kruga“, što dodatno svedoči o ideološkom instrumentalizovanju arheoloških nalaza tog vremena. Nažalost, i u savremenom dobu široko su rasprostranjeni pseudonaučni sadržaji koji pokušavaju da vinčansku kulturu i navodno „vinčansko pismo“ poistovete sa savremenim narodima, pri čemu se zanemaruju naučno dokazani arheološki i lingvistički podaci. Na osnovu savremenih radiokarbonskih analiza, danas se smatra da je vinčanska kultura trajala približno od 5400. do 4400. godine pre nove ere (Михаиловић, Трипковић и Вуковић 2023, 294). Time su znatno revidirana ranija hronološka određenja,

prema kojima se mlađi neolit smestao u IV milenijum pre n. e. Slično kao i prethodna starčevačka kultura, i vinčanska kultura je podeljena u više faza i potfaza, a osnovna podela obuhvata stariju fazu Vinča-Tordoš i mlađu fazu Vinča-Pločnik. Uprkos dominaciji vinčanske kulture u mlađem neolitu, na prostoru zapadne Bačke zapažaju se i kulturni uticaji sa severa. Uporedo sa vinčanskom kulturom, na području jugozapadne Mađarske formira se lenčelska kultura, dok na teritoriji istočne Hrvatske egzistira sopotska kultura. Zbog njihovih brojnih sličnosti u literaturi je često u upotrebi i naziv sopotsko-lenčelska kultura. Kao i u prethodnom periodu, odnosno tokom starijeg neolita, teritorija zapadne Bačke pokazuje jasne arheološke dokaze mešanja i preplitanja ovih kulturnih horizonata, što dodatno potvrđuje njen značaj kao kontaktne zone između balkanskog i srednjoevropskog kulturnog kompleksa.

Na teritoriji opštine Odžaci evidentirano je više lokaliteta koji se mogu pripisati vinčanskoj kulturi. Na njima je registrovan veći broj arheoloških nalaza koji značajno dopunjuju postojeća saznanja o poznoneolitskom razdoblju u Bačkoj. Tokom rane faze vinčanske kulture na ovom prostoru i dalje je prisutna pozna faza kereške kulture, čije je postojanje potvrđeno na više lokaliteta, među kojima se izdvaja Mostonga I. Na pojedinim predmetima zapažaju se elementi koji ukazuju na međusobno prožimanje poznokereškog i vinčanskog stila. Ipak, karakter odnosa između ovih kulturnih kompleksa za sada ostaje nejasan i može se posmatrati isključivo u domenu pretpostavki, sve do sprovođenja novih arheoloških istraživanja koja bi omogućila jasnije stratigrafsko sagledavanje njihovih međusobnih odnosa. Lokalitet Donja Šuma predstavlja najznačajnije nalazište poznoneolitskog perioda na teritoriji opštine Odžaci, sa kojeg potiče bogat arheološki materijal koji je upotpunio sliku poznoneolitskog perioda Bačke. Nalazište se nalazi približno 2,5 km istočno od sela Bogojevo, a otkriveno je krajem XIX veka zaslugom Đule Cirakija, tadašnjeg poverenika somborskog muzeja. Na lokalitetu su pronađeni brojni predmeti koji se hronološki mogu svrstati u mlađi neolit, među kojima preovlađuju fragmenti keramičkih posuda ukrašeni urezanim linijama i tačkastim ubodima, zatim

Posuda sa antropomorfnom predstavom, Donja Šuma, mladi neolit

tom naviše, a drugom spuštenom naniže. Posuda ima bikoničan oblik sa dve naspramno postavljene dvorožaste drške. Aplicirane reljefne predstave ženskih figura na keramičkim posudama poznate su i sa više lokaliteta koji se hronološki svrstavaju u period srednjeg neolita. U tipološkom smislu, posuda se prema mišljenju B. Bruknera može svrstati u vinčansku keramografiju, ali je i dalje prepoznatljiv snažan kereški uticaj (Brukner et al. 1974, 80). Dalje treba istaći nalaz fragmenta oboda posude sa prikazom ljudskog lica, modelovanog neposredno ispod oboda sa spoljne strane. Posuda je izrađena od dobro

keramički amuleti, tegovi i alatke izrađene od kosti. Tokom više terenskih obilazaka, koje je organizovao S. Karmanski sa arheološkom sekcijom, prikupljen je značajan arheološki materijal koji se danas čuva u zbirci Muzejske jedinice.²⁰ Među predmetima se posebno izdvaja rekonstruisana posuda sa antropomorfnim reljefnim prikazom ženske figure. Figura je prikazana sa raširenim rukama, jednom podignu-

²⁰ Pretpostavlja se da su na lokalitetu izvođena i manja iskopavanja od strane S. Karmanskog, iako o tome ne postoje sačuvani pisani podaci.

prečišćene gline tamnosive, gotovo crne boje pečenja. Lice je veoma realistično modelovano, što ukazuje na izuzetnu veštinu majstora koji ju je izradio. Pored fragmenata keramičkih posuda, na ovom lokalitetu registrovan je i veći broj predmeta koje istraživači označavaju kao tzv. amulete, izrađene od pečene gline. Reč je o predmetima neobičnih oblika i za sada nejasne funkcije, koji se u literaturi najčešće povezuju

Fragment oboda posude sa antropomorfnom predstavom, Donja Šuma, mlađi neolit (crtež preuzet iz: Karmanski 1977, T.XIX)

Keramički amuleti, Donja Šuma, mlađi neolit

sa vinčanskom kulturom (Pantović 2014, 45). Izrađeni su od prečišćene gline, slabijeg kvaliteta pečenja i po pravilu su perforirani na jednom kraku. Na osnovu morfoloških karakteristika ovih predmeta može se izdvojiti

Antropomorfni amuleti, Donja Šuma, mlađi neolit

više tipova, pri čemu su na lokalitetu Donja Šuma najzastupljeniji višekraki amuleti krstastog oblika. Zanimljivo je da pojedini primerci pokazuju antropomorfne osobine, sa naglašeno modelovanim očima i ustima. Funkcija ovih predmeta, međutim, još uvek nije pouzdano utvrđena. Iako za nalaze sa Donje Šume ne postoji tačan kontekst otkrića, na osnovu analognih primeraka poznatih sa drugih lokaliteta može se pretpostaviti da su ovi predmeti najčešće pronalazeni unutar stambenih objekata. Tumačenja njihove funkcije u literaturi su različita. Dok pojedini autori smatraju da su služili kao lične amajlije, većina istraživača je bliža stanovištu da su imali utilitarnu svrhu, naročito jednostavniji i neukrašeni primerci. S. Karmanski je ove predmete u svojim publikacijama označavao kao „ribarske amajlije“, zasnivajući takvo tumačenje na prisustvu tragova namotanog kanapa, kao i na činjenici da su na lokalitetu Donja Šuma pronađeni u kontekstu sa tegovima za ribarske mreže „nakon dubokog oranja lokaliteta“ (Karmanski 1977, T. XI). U svakom slučaju, funkcionalna interpretacija ovih predmeta i dalje ostaje otvoreno pitanje. Sa lokaliteta Donja Šuma potiče još nekoliko specifičnih artefakata koji su često predmet analize i citiranja u stručnoj literaturi. Među njima se izdvaja figurina pticolikog oblika, sa

Antropomorfna pticolika figurina, Donja Šuma, mlađi neolit

kljunom modelovanim iz glinene mase umesto nosa. Prema tumačenjima stručnjaka, ova figurina predstavlja preplitanje kulturnog uticaja vinčanske i lenčelske kulture (Brukner et al. 1974, 80). Tegovi su takođe zastupljeni među nalazima sa lokaliteta Donja Šuma. U poređenju sa starijim neolitskim periodom, ovi primerci odlikuju se manjim dimenzijama i pažljivijom izradom. Njihova funkcija bila je raznovrsna – pojedini su služili kao ribarski tegovi, dok su drugi korišćeni kao tegovi za razboj. Koštana i kamena industrija tokom mlađeg neolita ostaje razvijena i široko rasprostranjena u svakodnevnoj upotrebi. Među koštanim predmetima sa Donje Šume posebno se izdvajaju tri dvoreda harpuna, korišćena za lov i ribolov, koji predstavljaju karakterističan element repertoara vinčanskog oružja.

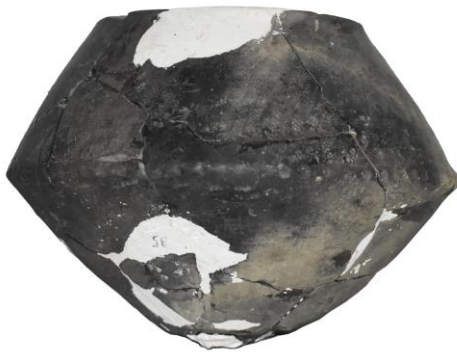
*Koštani harpuni,
Donja Šuma, mlađi neolit*

Osim Donje Šume, nalazi karakteristični za poznoneolitski period i vinčansku kulturu na teritoriji opštine Odžaci zabeleženi su na još nekoliko lokaliteta, među kojima se posebno izdvajaju lokaliteti Čakovac i Mostanica. Lokalitet Čakovac se nalazi između sela Ratkovo i Odžaka a otkriven je rekognosciranjem arheološke sekcije S. Karmanskog 1964. godine, a potom su tu sprovedena i manja arheološka iskopavanja. Na osnovu ostatka lepa (komadi zapečene zemlje), konstatovan je stambeni objekat pravougaone forme koji se sastojao od dve prostorije. Lep se nalazio neposredno iznad zdravice a iznad objekta nije bilo previše pokretnih nalaza. U neposrednoj blizini stambenog objekta otkrivena je i jedna otpadna jama, u kojoj su pronađeni brojni fragmenti keramike i

životinjskih kostiju (Karmanski 1968, 5). Keramičke posude otkrivene na ovom lokalitetu pripadaju tipičnim oblicima starije faze vinčanske kulture. Reč je o keramici izrađenoj od dobro prečišćene gline, crne i tamnosive boje pečenja, sa pažljivo uglačanom površinom. Među nalazima se izdvaja pehar na šupljoj nozi, crnouglačane površine, izrazito velikih dimenzija i vertikalno profilisanog oboda. Takođe je pronađen i bikonični pehar bez stope, crnouglačane površine, ukrašen ubodima na spoju između dva konusa. Lokalitet Mostanica

Keramički pehar, Čakovac, mlađi neolit

Bikonični pehar, Čakovac, mlađi neolit

nalazi se na nekadašnjoj levoj obali reke Mostonge, danas kanala DTD, između sela Srpski Miletić i Karavukovo. Lokalitet je otkriven prilikom čišćenja korita reke Mostonge, kada je S. Karmanski pronašao skelet u zgrčenom položaju, orijentacije zapad-istok. Pored skeleta, otkrivena je školjka sa urezanim predstavom, kao i vinčanska keramika (Karmanski 1977, T.VII). Tokom zemljanih radova na ovom lokalitetu pronađena je i keramička cediljka u obliku zaobljene kupe. Cediljke, osim što su imale različite svakodnevne funkcije, korišćene su i u procesu pravljenja sira tokom neolita, što je potvrđeno novijim rezultatima laboratorijskih analiza (Salque et al. 2012).

nalazi se na nekadašnjoj levoj obali reke Mostonge, danas kanala DTD, između sela Srpski Miletić i Karavukovo. Lokalitet je otkriven prilikom čišćenja korita reke Mostonge, kada je S. Karmanski pronašao skelet u zgrčenom položaju, orijentacije zapad-istok. Pored skeleta, otkrivena je školjka sa urezanim predstavom, kao i vinčanska keramika (Karmanski 1977, T.VII).

Tokom zemljanih radova na ovom lokalitetu pronađena je i keramička

Keramička cediljka, Mostanica, mlađi neolit

Bakarno doba (eneolit)

Ovladavanje tehnologijom rudarenja i topljenja bakra dovelo je do niza značajnih promena u okviru materijalne proizvodnje i društvene organizacije praistorijskih zajednica. Iako se te promene nisu dogodile naglo, bakarno doba predstavlja jednu od ključnih prekretnica u razvoju čovečanstva. Kao što je već pomenuto, nosioci vinčanske kulture poznavali su osnovne principe metalurgije bakra, ali se ta tehnologija nije značajno odrazila na strukturu društva. Vinčanska kultura je, sve do svog završetka, zadržala dominantno neolitske karakteristike u pogledu privrede, naseljavanja i svakodnevnog života. Pretpostavlja se da je razlog tome ograničena razvijenost metalurške tehnologije, budući da je proces rudarenja i topljenja bakra bio složen i zahtevao veliko ulaganje rada, što je otežavalo širu upotrebu bakarnog oruđa. Najranija obrada bakra i zlata bila je pre svega usmerena na izradu nakita i dekorativnih predmeta, jer je za njihovu izradu bilo potrebno znatno manje materijala nego za alatke. Početak upotrebe bakra vezuje se, kao i mnoge druge tehnološke inovacije, za područje Bliskog istoka, odnosno za prostor poznat kao „Plodni polumesec“. Smatra se da je u najranijoj fazi korišćen samorodni bakar koji se mogao pronaći u prirodi, dok je rudarenje bakra započelo nešto kasnije. Prve radionice za obradu bakra pojavljuju se tokom VI milenijuma pre nove ere, dok je na prostoru Evrope najranija upotreba bakra zabeležena upravo u okviru vinčanske kulture, na lokalitetima Pločnik kod Prokuplja i Belovode kod Petrovca na Mlavi.

Sredinom V milenijuma pre nove ere na prostoru Panonske nizije formira se Tisapolgar-Bodrogkerestur kulturni kompleks, čiji nosioci već u značajnoj meri koriste bakar, što dovodi do niza važnih promena u okviru društvene i ekonomske strukture. Iako na teritoriji opštine Odžaci do sada nisu otkriveni materijalni ostaci ove kulture, nema sumnje da su njeni nosioci naseljavali i ove prostore, kao i veći deo današnje

Vojvodine. U tom kontekstu, posebno treba izdvojiti jedan značajan lokalitet iz perioda ranog eneolita, koji se teritorijalno ne nalazi u okviru opštine Odžaci, ali joj je prostorno veoma blizak. Reč je o lokalitetu Baba Sivačka, koji se nalazi severoistočno od sela Vajska, svega nekoliko kilometara udaljenom od Donje Branjevine. Tokom zaštitnih arheoloških iskopavanja na ovom mestu, koja je 1966. i 1967. godine sproveo Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, istražen je manji deo nekropole iz ranog eneolita (Brukner i Medović 1967, 69). Otkriveno je šest skeleta položenih u zgrčenom položaju, uz grobne priloge u vidu manjih keramičkih posuda. Posebno se izdvajaju dva zlatna priveska izrađena od tankog zlatnog lima, pronađena u predelu lobanja pokojnika. Nalazi sa ove nekropole pokazuju izvesne sličnosti sa materijalom poznatim sa lokaliteta Hunjadihalom (mađ. *Hunyadihalom*) u Mađarskoj, te se u literaturi ova kultura u stručnoj literaturi često označava kao Vajska-Hunjadihalom kultura, a u novijoj literaturi se sve češće naziva i Hunjadihalom-Lažňany kultura. Zanimljivo je da lokalitet u Vajskoj predstavlja najjužniji poznati nalaz ove kulturne grupe, ali i jedini potvrđeni primer na teritoriji Vojvodine, što ga čini svojevrsnim izolovanim fenomenom u okviru rasprostiranja Hunyadihalom kulture. Iako ova pojava još uvek nije u potpunosti objašnjena, pretpostavlja se da je posledica intenzivnih migracionih kretanja i kulturnih kontakata karakterističnih za period ranog eneolita. Ova bakarnodobna kultura datuje se u kraj ranog eneolita (kraj V i početak IV milenijuma p.n.e) i smatra se naslednikom Tisapolgar-Bodrogkerestur kulture.

Negde sredinom IV milenijuma pre nove ere, u severozapadnim oblastima Panonske nizije formira se nova materijalna kultura poznata u literaturi pod nazivom badenska kultura. Ime je dobila po lokalitetu Baden, u blizini Beča, a njeno rasprostiranje obuhvatalo je širok prostor srednje Evrope, sa delimičnim prodorima ka jugoistočnim regionima kontinenta. Uprkos dugotrajnim istraživanjima, poreklo badenske kulture i dalje nije u potpunosti razjašnjeno, iako su tokom vremena formulisane različite hipoteze o njenom nastanku. Najčešće teorije govore o njenom nordijskom, južnobalkanskom,

autohtonom ili istočnom poreklu, ali ni jedna od njih nije dobila konačnu potvrdu u naučnoj zajednici. Najranija faza badenske kulture, poznata kao Boleraz faza, pokazuje izrazite srodnosti sa kulturom Černa Voda III (rum. *Cernavodă*), koja je egzistirala na području današnje Rumunije. Zbog toga se u literaturi često koristi termin Boleraz-Černa Voda III kulturni kompleks. Pretpostavlja se da su obe kulture u određenoj meri povezane sa tzv. indoevropskim migracionim talasom, koji je, prema arheološkim i lingvističkim analizama, potekao iz doline Volge i kretao se u dva pravca - jedan od ušća Dunava prema zapadu, a drugi severnokarpatkim putem (Medović 2006, 67-68). Kao rezultat zapadnog migracionog pravca formirala se kultura Černavoda III, dok su populacije koje su se kretale severnokarpatkom rutom stvorile kulturu Boleraz, odnosno ranu fazu badenske kulturne zajednice. Ova povezanost donekle objašnjava zajedničke karakteristike koje se uočavaju na širokom geografskom prostoru njihovog rasprostiranja. Najstarija faza badenske kulture, Boleraz faza²¹, u literaturi se ponekad izdvojeno posmatra, pri čemu pojedini autori smatraju da ona predstavlja zasebnu kulturnu grupu, odnosno prethodnicu same badenske kulture. Nosioци badenske kulture, prodirući na prostore jugoistočne Evrope, sa sobom donose brojne inovacije koje značajno menjaju svakodnevni život i društvenu organizaciju zajednice. Jedna od najznačajnijih novina bilo je uvođenje uzgoja konja, koji do tada na ovim prostorima nije bio poznat ili je bio veoma slabo razvijen.²² Upotreba konja dovela je do niza promena kao što su veća mobilnost, unapređena trgovinska razmena i intenzivnija komunikacija između udaljenih regiona. Prema najnovijim istraživanjima, nosioci Boleraz grupe poznavali su i tehnologiju upotrebe točka, možda i među prvim zajednicama u istoriji čovečanstva, s obzirom na to da su na lokalitetima ove grupe u Slovačkoj otkriveni za sada najstariji arheološki dokazi

²¹ Eponimni lokalitet Boleraz (slov. *Boleráz*) se nalazi u Slovačkoj u okrugu Trnava.

²² Domestikacija, odnosno pripitomljavanje konja se, na osnovu najnovijih istraživanja, odvijalo na prostoru severno od Kaspijskog jezera i Crnog mora. Međutim, ne treba isključivati mogućnost da se domestikacija odvijala na različitim mestima nezavisno, na šta ukazuju novija genetska istraživanja.

o postojanju točka. U skladu sa povećanom pokretljivošću, pretpostavlja se da su zajednice badenske kulture imale nomadski ili polunomadski karakter, o čemu svedoče arheološki tragovi njihovih privremenih staništa.

Materijalni ostaci iz Boleraz faze badenske kulture otkriveni su na nekoliko lokaliteta na teritoriji opštine Odžaci, a najznačajniji među njima je lokalitet Mostonga I. Na tom mestu je S. Karmanski iskopao otpadnu jamu datovanu u Boleraz fazu badenske kulture, sa izvesnim odlikama kulture Černa Voda III. U ispuni jame pronađena je veća količina fragmenata keramičkih posuda, od kojih je rekonstruisano nekoliko celih primeraka. Posude su prethodno bile oštećene, a zatim bačene u jamu koja je naknadno zapaljena, što je dovelo do različitih tonova na površini fragmenata, u zavisnosti od položaja pri izlaganju vatri. Među pronađenim keramičkim fragmentima identifikovani su delovi koji su omogućili rekonstrukciju više od deset posuda, među kojima su najzastupljenije zdele, dok su šolje i lonci prisutni u manjem broju. Zdele²³ otkrivene na ovom lokalitetu izrađene su od dobro prečišćene gline, fine i uglačane površine, najčešće konične ili blago bikonične forme, a pojedini primerci su dekorisani kanelurama na unutrašnjoj strani. Posebno se izdvaja nalaz jedne velike zdele ukrašene kanelurama na unutrašnjoj površini, što predstavlja jedno od karakterističnih obeležja ove kulture. Na relativno malom dnu posude, sa unutrašnje strane, uočene su kanelure raspoređene u četiri polja, dok je i unutrašnji

Keramička zdele ukrašena kanelurama, Mostonga I, eneolit

²³ Iako se u stručnoj literaturi ovaj oblik naziva zdela, svakako ove posude nisu služile za serviranje hrane. Jedna neobična „zdela“ ima prečnik otvora od čak 50cm, dok joj je prečnik dna svega 12cm.

obod posude ukrašen istom tehnikom. U ispuni jame pronađena je i manja šolja sa jednom drškom, dekorisana vertikalnim kanelurama na spoljašnjoj strani trbuha. Sličan primerak, verovatno šolja ili manji bokal, većih dimenzija, ukrašen je kosim kanelurama. Šolje predstavljaju čest nalaz u eneolitskom periodu, naročito u kasnijim fazama badenske kulture, ali i u okviru drugih eneolitskih kultura jugoistočne Evrope, o čemu će biti detaljnije reči u nastavku. Posebnu pažnju privlače i dva primerka sedlastih drški, koje se mogu tumačiti kao

Keramička šolja, Mostonga I, eneolit

Keramički lonac, Mostonga I, eneolit

prethodnice tzv. *ansa lunata* tipa, karakterističnog za kasniji razvojni period eneolitskih kultura (Dimitrijević 1979, 208). Osim keramičkih posuda finije izrade, otkriveno je i nekoliko primeraka posuda grublje izrade. Uglavnom je reč o loncima izrađenim od slabije prečišćene gline, neuglačane površine, koji su služili za skladištenje ili termičku obradu hrane. Ukrašavanje ovih posuda najčešće je vršeno nalepljivanjem plastične trake postavljene u horizontalnom položaju, po čijoj su dužini izrađivana udubljenja ili ubodi, nastali utiskivanjem prstiju ili upotrebom neke alatke. Pored ove tehnike, zabeleženi su i primeri urezivanja u vidu cik-cak linija. Jedan od ređih

oblika dekoracije u okviru Boleraz kulture jeste nalepljivanje plastične trake u lučnom položaju, a primer takvog ukrašavanja zabeležen je i na lokalitetu Mostonga I. Pored fragmenata keramičkih posuda, sa lokaliteta Mostonga I potiču i nalazi keramičkih tegova za vreteno (pršljenaka) i kalemova. Tegovi su najčešće oblika niske kupe sa perforacijom u središnjem delu, a površina im je ponekad ukrašena plitkim kanelurama. Kalemovi imaju oblik peščanog sata, a pretpostavlja se da su služili za namotavanje kanapa, iako postoje i razna druga tumačenja. Materijal pronađen na lokalitetu

Mostonga I ima svoje brojne analogije među nalazima sa jednog udaljenog lokaliteta – nekropole Pilišmarot (mađ. *Pilismarót*), koja se nalazi na krajnjem severu Mađarske, na desnoj obali Dunava, koja je datovana u drugu polovinu IV i početak III milenijuma p.n.e (Brukner et al. 1974, 158; Bondar 2015). U skladu s tim, materijal sa lokaliteta Mostonga I može se sa velikom verovatnoćom datovati u drugu polovinu IV milenijuma p.n.e.

Klasična faza badenske kulture hronološki se smešta u period kraja IV i početka III milenijuma pre nove ere. Na teritoriji opštine Odžaci ova faza je potvrđena na više arheoloških lokaliteta, pri čemu se najveći broj nalaza vezuje za lokalitet Odžaci I, koji se nalazi u neposrednoj blizini savremenog naselja. Na tom lokalitetu otkriven je veći broj keramičkih šolja, koje predstavljaju jedno od karakterističnih obeležja badenske kulturne grupe. Šolje su izrađene od fino prečišćene gline, pažljivo modelovane i uglačane površine, tamnosive do gotovo crne boje pečenja. U najvećem broju slučajeva reč je o posudama manjih dimenzija, iako su zabeleženi i primerci većeg obima, koji oblikom oponašaju manje šolje, ali su verovatno imali drugačiju funkciju. Jedna od specifičnih morfoloških odlika ovih šolja jeste duga, visoka drška trakastog oblika, koja najčešće

Keramički kalemovi, Mostonga I, eneolit

nadvisuje obod posude. Ovakvi tipovi šolja često se nalaze u većem broju, grupisani po nekoliko primeraka (što je verovatno slučaj i sa lokalitetom Odžaci I), pa se pretpostavlja da su činile komplet šolja koje su korišćene u posebnim prilikama, možda i za ispijanje alkoholnih pića (Спасић 2010). Pored keramičkih šolja, na istom lokalitetu pronađeni su i primerci keramičkih tegova za razboj, kao i pršljenaka za vreteno. U okviru badenske kulturne tradicije ovi predmeti najčešće imaju kupasti oblik sa vertikalnom perforacijom u središnjem delu, a površina im je ponekad ukrašena plitkim kanelurama. Tokom eneolitskog perioda kamen je i dalje predstavljao bitnu sirovinu za izradu oruđa i oružja, budući da su predmeti od bakra bili retki i teško dostupni. Alatke od glačanog kamena ostale su u širokoj upotrebi, ali u nešto izmenjenim formama u odnosu na one iz poznoneolitskog perioda. Među njima su česti primerci sa perforacijom, koja je služila za umetanje drške, što je omogućavalo lakšu i

Kameni čekić-sekira, Mostonga VII, eneolit

Keramička šolja i bokal, Odžaci I, eneolit

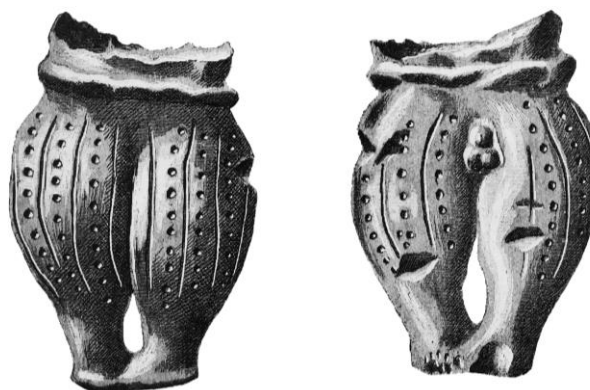
efikasniju upotrebu. Pored glačanih kamenih alatki, u upotrebi su i dalje bile brojne alatke izrađene od kremenja, ali i od životinjskih kostiju.

Još jedan značajan lokalitet badenske kulture na području opštine Odžaci nalazi se u ataru sela Bogojevo, na lokalitetu poznatom kao Pap-salaš, smeštenom uz putni pravac

Srpski Miletić-Bogojevo. Istraživanja na ovom lokalitetu krajem XIX veka sproveo je tadašnji muzejski poverenik Đula Ciraki, koji je, pored sloja iz neolitskog perioda, identifikovao i sloj pripisan badenskoj kulturi. Tokom iskopavanja otkrivena su četiri skeleta, među kojima i jedan dvojni grob. Pokojnici su bili položeni u zgrčenom stavu i sahranjeni u napuštenim jamskim objektima, što je u skladu sa poznatim pogrebnim običajima badenske kulture. Posebno se izdvaja nalaz skeleta govečeta, otkrivenog u neposrednoj blizini jednog od ljudskih skeleta, koji može ukazivati na ritualni karakter sahrane i simboličku povezanost čoveka i životinje u pogrebnom obredu. Prema izveštaju Cirakija, jedan od pokojnika je bio položen na sloju fragmenata keramike, ali je naknadno utvrđeno da ti fragmenti pripadaju neolitskom sloju i da nisu u direktnoj vezi sa sahranom (Трајковић, Д. и Трајковић,

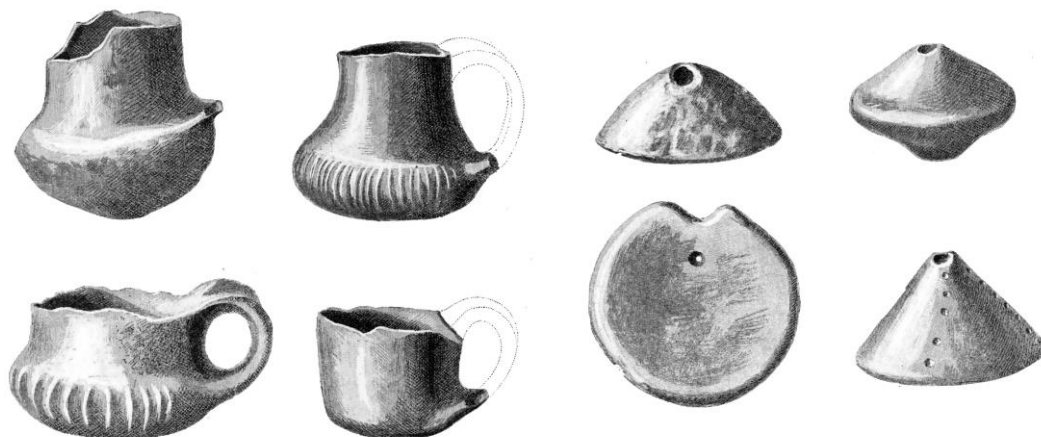
Ч. 1986, 156). Pored nekoliko keramičkih šolja, na lokalitetu je otkriven i izuzetno značajan primerak eneolitske figuralne umetnosti - donji deo muške statuete izrađene od pečene gline, ukrašene tačkastim ubodima. Figura prikazuje muško telo sa široko razmaknutim i lučno modelovanim nogama. Oko struka je modelovana plastična traka koja verovatno predstavlja pojas koji pridrži široke pantalone na figurini

(Bondar 1999, 44). Noge statuete dekorisane su sa po tri lučna reda tačkastih uboda koji prate oblik ekstremiteta, između kojih se nalaze urezane linije koje dodatno naglašavaju modelaciju. Predstave muških figura u figuralnoj umetnosti badenske kulture izuzetno su retke; do danas su poznata svega tri primerka, od kojih su dva pronađena na području

*Antropomorfna figurina, Pap-salaš, eneolit
(preuzeto iz: Cziráky 1901a, 113)*

Slovačke. Sa istog lokaliteta potiču i nalazi koštanih alatki, kao i keramičkih pršljenaka za vreteno kupastog oblika sa perforacijom, analognih onima otkrivenim na lokalitetima Odžaci I i Mostonga I.

Keramičke šolje i tegovi za razboj, Pap-salaš, eneolit (preuzeto iz: Cziraky 1898, T.I-III)

Pozni eneolit na teritoriji zapadne Bačke još uvek je nedovoljno istražen, a podaci o ovom periodu uglavnom potiču iz sporadičnih arheoloških nalaza i ograničenih iskopavanja. Tokom poslednje faze badenske kulture, u susednim oblastima Srema i centralnog Balkana, formira se nova kulturna grupa – kostolačka kultura. Ona se razvija na osnovama badenske tradicije, uz uočljive uticaje egejskog eneolita. Karakterišu je pravougaoni nadzemni stambeni objekti solidne konstrukcije i trajnijeg karaktera, koji su u više navrata obnavljani (Dimitrijević 1979, 249). Jedna od prepoznatljivih odlika ove kulture jeste specifična keramika, među kojom se izdvajaju kalotaste zdele bez naglašenog dna, kao i šolje. Za razliku od onih iz badenske kulture, šolje kostolačke kulture imaju još duže drške, koje ponekad i po nekoliko puta nadvisuju obod posude. Dekoracija keramike izrađivana je tehnikom punktiranja i brazdastog ubadanja i urezivanja (nem. *Furchenstich*). Na teritoriji opštine Odžaci zabeleženi su tragovi kostolačke kulture na

nekoliko lokaliteta. Iako se uglavnom radi o manjoj količini fragmenata keramike, što ne omogućava detaljniju interpretaciju, njihovo prisustvo ipak ukazuje na širenje kostolačke kulture na prostor zapadne Bačke.

Na ovom mestu treba pomenuti i vučedolsku kulturu, široko poznatu i prepoznatljivu po svom visokom stepenu umetničkog i tehnološkog dostignuća. Ova kultura se formira u istočnoj Slavoniji, nešto kasnije od kostolačke, a predstavlja jedan od vrhunaca kulturnog razvoja kasnog eneolita na prostoru jugoistočne Evrope. Jedno od najznačajnijih obeležja vučedolske materijalne kulture jeste izuzetno razvijena izrada i dekoracija keramičkog posuđa. Keramika ovog perioda smatra se kulminacijom eneolitske umetnosti, čiji koreni sežu u tradiciju badenske i kostolačke kulture. Dekoracija je najčešće izvođena urezivanjem ukrasnih motiva, nakon čega je u urezane linije nanošena jarka bela boja, u tehnici poznatoj kao inkrustacija.²⁴ Ova kombinacija tamne površine i bele inkrustacije daje posudama izuzetno izražajnu estetsku vrednost. Najpoznatiji primer vučedolske umetnosti jeste tzv. „Vučedolska golubica“, odnosno kadionica u obliku ptice (golubice ili jarebice), koja je postala svojevrsni simbol ove kulture. Na teritoriji Bačke do sada nisu evidentirani lokaliteti vučedolske kulture, osim nekoliko slučajnih pokretnih nalaza, što upućuje na pretpostavku da ovaj prostor nije bio trajno naseljen od strane nosilaca vučedolske kulture (Brukner et al. 1974, 169).²⁵ Jedan od mogućih razloga može biti nepovoljan geografski i ekološki ambijent, koji nije odgovarao načinu života vučedolskih zajednica. Takođe, pretpostavlja se da je prisustvo istovremene jamne ili stepske kulture (rus. *ямная культура*) na ovim prostorima uticalo na ograničeno širenje vučedolskih zajednica prema severu (Medović 2006, 78). Jamna kultura, poreklom

²⁴ Novijim istraživanjima utvrđeno je da su belu boju za inkrustaciju dobijali drobljenjem i sagorevanjem životinjskih kostiju i rogova, naročito jelenjskih rogova.

²⁵ Iako se eponimni lokalitet Vučedol i matično područje ove kulture nalaze na svega nekoliko kilometara udaljenosti vazdušnom linijom od teritorije opštine Odžaci, do sada na ovom području nisu pronađeni nalazi koji bi se sa sigurnošću mogli pripisati vučedolskoj kulturi.

iz pontsko-kaspijskih stepa, zastupljena je na nekoliko za sada evidentiranih lokaliteta u jugoistočnoj Bačkoj. Njene najkarakterističnije odlike ogledaju se u pogrebnom ritualu, odnosno sahranjivanju pokojnika u dubokim rakama, tj. jamama pod humkama, po čemu je i dobila ime. Slika kasnoeneolitske Bačke i dalje ostaje nedovoljno poznata, a srazmere uticaja susednih kulturnih horizonata tek se naslućuju. Ipak, može se očekivati da će buduća arheološka istraživanja doprineti potpunijem razumevanju ovog složenog perioda i osvetliti kulturne procese koji su oblikovali ovaj prostor krajem eneolita.

Na kraju ovog poglavlja o bakarnom dobu, pomenućemo i novija istraživanja sprovedena tokom zaštitnih iskopavanja. Na prostoru radne zone severoistočno od Odžaka, u okviru kompleksa Male Oranice/Lalinske livade, dokumentovano je naselje ranog eneolita, koje su najverovatnije činili nadzemni objekti, čiji su ostaci evidentirani kroz kulturni sloj u pojedinim zonama sa povećanom koncentracijom arheološkog materijala. U ovom sloju zabeleženi su ulomci keramičkih posuda, kao i veći broj kremenih alatki, među kojima se izdvajaju primerci izrađeni od opsidijana (vulkanskog stakla). Tokom gasifikacije opštine Odžaci 2011. godine delimično su istraženi i drugi lokaliteti iz perioda eneolita. Na lokalitetu Ekonomija (jugozapadno od Odžaka, pored puta Odžaci–Deronje) evidentirani su plitko ukopani objekti kružnog i nepravilnog oblika, datovani u eneolitski period. Na već pomenutom lokalitetu Pap-salaš, prilikom zaštitnih iskopavanja iste godine, istražen je deo naselja badenske kulture, gde je pronađena velika količina fragmenata keramičkih posuda. Takođe, na južnoj periferiji naselja Srpski Miletić istraženi su objekti datovani u eneolitski period. Svi ovi nalazi čekaju na detaljnu obradu i publikovanje, koje će omogućiti bolje poznavanje eneolitskog perioda zapadne Bačke.

Sečivo od opsidijana, Radna zona Odžaci (Dokumentacija PZZZSK)

Bronzano doba

Bronzano doba predstavlja jedan od ključnih perioda u razvoju civilizacije. Kao i u prethodnim epohama, tehnološke inovacije nisu bile jedina promena, ali je upravo otkriće bronzne imalo dalekosežne posledice po ekonomski, društveni i kulturni razvoj ljudskih zajednica. Bronza u osnovi predstavlja leguru bakra i kalaja, a u određenim slučajevima mogu biti prisutni i drugi hemijski elementi, poput fosfora, silicijuma ili aluminijuma. U poređenju sa bakrom, bronza je pokazala brojne prednosti – veću otpornost na koroziju, lakšu obradivost i bolju mogućnost livenja, kao i znatno veću čvrstinu. Zbog tih svojstava, bronza je ubrzo zamenila bakar kao osnovnu sirovinu za izradu oruđa, oružja i različitih predmeta svakodnevne upotrebe. Prva zabeležena upotreba bronzne potiče sa prostora južne Mesopotamije (današnji Irak), gde se sredinom IV milenijuma pre nove ere razvija sumerska civilizacija. Već krajem istog milenijuma upotreba bronzne proširila se i na evropski kontinent, pre svega u egejsku oblast, gde nastaje minojska civilizacija na Kritu. Bronzano doba obeležava period velikih društvenih transformacija, tokom kojeg se iz ranijih, manje složenih zajednica razvijaju prve civilizacije sa organizovanim državnim i društvenim uređenjem. Napredak u civilizacijskom smislu doveo je i do potrebe za razvojem pisma kao sredstva administracije i komunikacije. U ovom periodu nezavisno se razvijaju klinasto pismo u Mesopotamiji, hijeroglifsko pismo u Egiptu i minojsko linearno A pismo na Kritu, koje do danas nije u potpunosti dešifrovano.

Na prostoru Evrope, bronzano doba se, kao i prethodni periodi, razvijalo različitim dinamikom u zavisnosti od geografskih, ekonomskih i kulturnih uslova pojedinih regiona. Nakon raspada vučedolskog kulturnog kompleksa, na teritoriji karpatskog basena formira se niz novih kulturnih skupina koje predstavljaju početak ranog bronzanog doba. Na prostoru matičnog područja vučedolske kulture, odnosno u

istočnoj Slavoniji i Sremu, razvija se vinkovačka kultura, koja u kontinuitetu nasleđuje određene elemente vučedolske tradicije, ali istovremeno pokazuje i nove karakteristike koje odlikuju rano bronzano doba. Paralelno s njom, na teritoriji severnog Banata formira se moriška kultura, dok se u južnoj Mađarskoj javlja grupa Šomođvar. Zbog sličnosti u materijalnoj kulturi i keramičkim oblicima, u stručnoj literaturi se često koristi i termin Šomođvar-Vinkovci kultura. Tokom ranog bronzanog doba pojavljuje se i jedna osobena kulturna pojava poznata kao kultura zvonastih pehara (eng. *Bell Beaker Culture*). Nastala je na prostoru Iberijskog poluostrva, odakle se relativno brzo proširila na severnu Afriku, kao i na zapadnu, centralnu i delimično jugoistočnu Evropu. Po rezultatima novijih istraživanja, apsolutno hronološko određenje ove kulture smešta se u period između 2800. i 2200. godine pre nove ere.

Na prostoru Bačke tokom ranog bronzanog doba dominantnu ulogu ima vinkovačka kultura, odnosno u širem smislu Vinkovci-Šomođvar kulturni kompleks. Ova kultura se razvila na temeljima poznovučedolske tradicije, pa se u arheološkoj literaturi često smatra direktnim naslednikom vučedolskog kulturnog kompleksa. Na osnovu radiokarbonskih analiza, Vinkovci-Šomođvar kultura se apsolutno datuje u period između 2600. i 2100. godine pre nove ere, dok se njen kulturni zenit prema većini uzoraka smešta u razdoblje između 2500. i 2300. godine pre nove ere. Tokom većeg dela svog trajanja ova kultura je bila savremenik već pomenute kulture zvonastih pehara, iako njihov međusobni odnos još uvek nije dovoljno istražen. Posebno je zanimljivo što su nalazi kulture zvonastih pehara potvrđeni i na području Srema, konkretno na Petrovaradinu, što ukazuje na moguće kontakte i međusobne uticaje između ovih kulturnih horizonata (Koledin 2008).

Na teritoriji opštine Odžaci evidentirano je nekoliko slučajnih nalaza koji se mogu pripisati vinkovačkoj kulturi, a potiču sa lokaliteta Krčevina-Milina skela. Ipak, može se pretpostaviti da na ovom području postoji znatno veći broj lokaliteta iz istog perioda, koji do danas nisu sistematski registrovani niti jasno definisani kao nalazišta vinkovačke

kulture. Lokalitet Krčevina-Milina skela se nalazi približno 3,5 km jugozapadno od sela Karavukovo, odnosno otprilike isto toliko severoistočno od lokaliteta Donja Branjevina. Poput Donje Branjevine i ovaj lokalitet se nalazi na aluvijalnoj terasi starog korita Dunava, koja je u praistorijskom periodu bila pogodna za naseljavanje. Tokom radova na izgradnji nasipa 1965. godine, veliki deo lokaliteta je, nažalost, uništen. Sa ovog lokaliteta potiču dva pehara (krčaga) koji se stilski i tehnološki mogu pripisati vinkovačkoj kulturi. Posude su izrađene od dobro prečišćene gline, svetlomrke boje pečenja, sa uglačanom površinom na kojoj su uočeni tragovi gorenja.

*Keramički pehar, bronzano doba,
Krčevina-Milina skela*

*Keramički pehar, bronzano doba,
Krčevina-Milina skela*

Manji pehar ima loptasto telo, visok vrat i jednu kratku, usku trakastu dršku, dok druga posuda ima bikonično telo sa širokom trakastom drškom.²⁶ Još jedan nalaz koji se uslovno može pripisati vinkovačkoj kulturi predstavlja urna sa spaljenim ostacima pokojnika, koju je S. Karmanski otkrio na istom lokalitetu, u profilu otkopa (Karmanski 1975c, T. XI/1,2). Pored delimično oštećene urne, pronađen je i poklopac u obliku poluloptaste zdele manjih dimenzija, što odgovara tipičnoj pogrebnoj praksi vinkovačke kulture, u okviru koje su pokojnici sahranjivani ritualom incineracije, odnosno spaljivanjem i polaganjem ostataka u urne sa poklopcem.

²⁶ Rekonstrukciju posuda je verovatno uradio S. Karmanski, ali je sasvim proizvoljno stavio druge drške na rekonstruisanom delu. U vinkovačkoj kulturi češći su ovakvi tipovi krčaga sa jednom drškom, a sličnih primerka ima na lokalitetu Gradina na Bosutu (Tasić 1984, T.III/1-3).

Krajem III milenijuma pre nove ere na prostoru južnog Banata formira se nova kulturna celina – vatinska kultura, koja obeležava srednje bronzano doba većeg dela današnje Srbije i traje sve do sredine II milenijuma pre nove ere. Vatinska kultura predstavlja pravu razvijenu bronzanodopsku kulturu sa jasno izraženom mrežom naselja i gustim demografskim rasporedom stanovništva. Pored toga, zabeleženi su intenzivni kontakti sa susednim kulturama, ali i sa udaljenijim područjima, među kojima se posebno ističu egejski prostor i mikenska civilizacija. Na naseljima vatinske kulture dokumentovano je postojanje više stambenih objekata različitih dimenzija, od kojih su pojedini dostizali površinu i preko 70 m², što ukazuje na jasnu socijalnu diferencijaciju unutar zajednice (Medović 2006, 95). U približno istom periodu, na prostoru zapadne Mađarske (drugom delu Panonskog basena), formira se transdanubijska kultura inkrustovane keramike.²⁷ Naziv je dobila po specifičnoj tehnici ukrašavanja keramičkih posuda nanošenjem bele boje u urezane ornamentalne motive. Bela boja dobijana je najčešće spaljivanjem kostiju sisara, kao i upotrebom kalcijum-karbonata (krečnjaka), dok su česte i kombinacije ovih sastojaka. Na osnovu analize više desetina uzoraka sa teritorije Mađarske utvrđene su značajne varijacije u teksturi i sastavu ovog materijala, što dovodi u pitanje ranije prihvaćeno mišljenje da se takva keramika proizvodila isključivo u centralizovanim radionicama (Roberts, Sofaer, and Kiss 2007, 8).

Transdanubijska kultura inkrustovane keramike se u najopštijoj podeli razdvaja na južnu i severnu varijantu. Za područje Bačke od značaja je južna varijanta, koja je obuhvatala prostor južno od jezera Balaton, pa sve do Baranje, severne Slavonije i severozapadne Bačke. U kasnijim fazama razvoja, transdanubijska kultura se širi prema jugu i istoku, te se na njenim temeljima formiraju seremleška kultura (mađ. *Szeremle*) a kasnije i dubovačko-žutobrdska kultura. Glavni uzrok širenja i pomeranja kulture inkrustovane keramike ka istoku i jugu povezuje se sa ekspanzijom novog kulturnog

²⁷ Transdanubija (u prevodu preko Dunava) je geografska regija koja se nalazi na teritoriji Mađarske, zapadno od Dunava.

kompleksa sa severa – kulture grobnih humki (nem. *Hügelgräberkultur*), čija je osnovna karakteristika sahranjivanje pokojnika pod humkama, po čemu je kultura i dobila naziv. Lokaliteti koji se pripisuju ovom kulturnom kompleksu dokumentovani su i na teritoriji severozapadne Bačke, o čemu će kasnije biti više reči. Srednje i mlađe bronzano doba predstavljaju period intenzivnih migracionih procesa praćenih snažnim međukulturnim uticajima. Istovremena raznolikost i uniformnost materijalne kulture ovog perioda značajno su otežali naučnicima mogućnost jasnog definisanja pojedinačnih kulturnih celina ili regionalnih kulturnih grupa. Zbog toga u literaturi postoji veliki broj različitih klasifikacija i regionalnih podela, koje su često neujednačene u terminologiji i kriterijumima određivanja. Kao što je već istaknuto, složen odnos između kulturnih grupa i njihovi međusobni hronološki odnosi ne omogućavaju pouzdanu atribuciju nalaza srednjeg i kasnog bronzanog doba određenoj kulturi na prostoru zapadne Bačke. Slično kao i u ranijim razdobljima, ovaj prostor je imao posrednički karakter, jer je predstavljao dodirnu zonu između panonskog i balkanskog kulturnog kompleksa. Ova kulturna interakcija jasno se ogleda u arheološkom materijalu, u kojem su uočljivi uticaji oba kompleksa. Dodatnu otežavajuću okolnost u proučavanju bronzanodopske faze razvoja predstavlja nedostatak sistematskih arheoloških istraživanja na teritoriji zapadne Bačke. Izostanak lokaliteta sa jasno izdvojenom stratigrafskom slikom onemogućava preciznije vremensko i kulturno definisanje bronzanog doba ovog regiona.

Na teritoriji opštine Odžaci zabeleženo je više lokaliteta koji se mogu datovati u period srednjeg i kasnog bronzanog doba, od kojih se nekoliko izdvaja po značaju i količini arheološkog materijala. Jedan od takvih lokaliteta je Krčevina-Milina skela, ranije već pominjan, koji je, nažalost, u velikoj meri devastiran tokom radova mehanizacije prilikom izgradnje odbrambenog bedema 1965. godine. Na osnovu prikupljenih nalaza može se pretpostaviti da je lokalitet bio nastanjen tokom više faza bronzanog doba, što ga čini jednim od retkih višeslojnih nalazišta u ovom delu Bačke. Drugi značajan lokalitet je Odžaci I, kako ga je označio S. Karmanski. Iako njegova tačna lokacija nije sa sigurnošću

utvrđena, na osnovu dostupnih podataka može se pretpostaviti da se nalazi severoistočno od Odžaka, uz put prema Bačkom Gračcu, sa južne strane puta, između današnje fabrike Hipol i Kartonaže.²⁸ Treći lokalitet od značaja nalazi se u blizini sela Bogojevo, na ulazu u naselje, sa leve strane puta Srpski Miletić–Bogojevo. Pored njega, treba pomenuti i lokalitet Odžaci V, koji se nalazi u središnjem delu trougla koji formiraju Odžaci, Bački Gračac i Srpski Miletić. Svi pomenuti lokaliteti su registrovani rekognosciranjem terena, dok su na pojedinima sprovedena i sondažna istraživanja koja je realizovao S. Karmanski, ali o kojima nemamo sačuvanu dokumentaciju.²⁹ Na osnovu analize prikupljenog arheološkog materijala može se zaključiti da se većina nalaza može pripisati kulturi inkrustovane

Mali keramicki pehar, Krčevina-Milina skela, bronzano doba

Mali keramicki pehar, Krčevina-Milina skela, bronzano doba

keramike i seremleškoj grupi, koju pojedini autori smatraju regionalnom varijantom ove kulture, dok je drugi izdvajaju kao zasebnu kulturu.

Najveći deo arheološkog materijala iz perioda bronzanog doba čine fragmenti keramičkih posuda, koje se odlikuju bogatim i raznovrsnim ukrasnim repertoarom, što predstavlja karakteristično obeležje ovog perioda. Kao što i sam naziv ukazuje, inkrustovana keramika predstavlja dominantnu

²⁸ Ovaj lokalitet je istraživao i tokom gasifikacije opštine 2011. godine, a o tome će biti više reči kasnije.

²⁹ U sklopu zaštitnih iskopavanja na lokalitetu Odžaci V (avarska nekropola, o čemu će biti više reči kasnije), otkrivena je i jedna „kulturna“ jama i ognjište iz bronzanog doba (Karmanski 1975c, 1).

odliku materijalne kulture srednjeg i kasnog bronzanog doba. Ovaj način ukrašavanja, koji podrazumeva ispunjavanje urezanih ornamenata belom pastom, poznat je još od neolita, ali tokom bronzanog doba dostiže znatno viši stepen tehničke i estetske obrade. Treba napomenuti da inkrustacija, odnosno bela boja kojom su urezani motivi bili ispunjeni, u većini slučajeva nije sačuvana, već se danas može uočiti tek sporadično, na pojedinim delovima površine keramike. Jedan od retkih primera gde je inkrustacija dobro očuvana predstavlja fragment stope posude, verovatno pehara, ukrašenog urezanim horizontalnim valovnicama i paralelnim linijama, koji je pronađen na pomenutom lokalitetu u blizini sela Bogojevo. Posuda je izrađena od dobro prečišćene zemlje, sa uglačanom površinom i crnom bojom pečenja. Među materijalom se izdvaja i veći fragment urne, pronađen na lokalitetu Odžaci I a koji predstavlja izuzetan nalaz zbog svoje bogate dekoracije i složene kompozicije ornamenata. Urna ima bikoničnu formu, razgrnut obod i malu trakastu dršku postavljenu na prelazu između vrata i ramena posude. Izrađena je od fino prečišćene gline, crvenkasto-mrke boje pečenja, sa dobro uglačanom površinom i mestimičnim tragovima sekundarnog gorenja. Ono što ovu posudu čini naročito značajnom jeste izuzetno bogata ornamentika, izvedena kombinacijom urezivanja i pečatiranja (žigosanja). Pečatiranjem su formirani motivi koncentričnih krugova, oko kojih se nalaze tačkasti ubodi, dok su rame i trbuh posude ukrašeni visećim trouglovima, na koje se nadovezuju horizontalni nizovi tačkastih uboda. Posebno zanimljiv ornament nalazi se ispod drške i ima oblik slova X sa povijenim završecima (tzv. kvačicama), ispod kojeg su urezane tri kratke horizontalne linije. Obod posude ukrašen je poprečnim linijama izvedenim radlom, dok je unutrašnji deo uz obod

*Stopa pehara ukrašena inkrustacijom,
Bogoevo I, bronzano doba*

Deo urne, Odžaci I, bronzano doba (crtež preuzet iz: Karmanski 1977, T.XXIII)

dekorisan cik-cak ornamentom. Složenost kompozicije i preciznost izrade svedoče o visokom nivou umešnosti grnčara, ali i o posebnoj funkciji ovih posuda, koje verovatno nisu bile namenjene svakodnevnoj upotrebi, već su imale ritualni ili pogrebni karakter, što potvrđuju i slični nalazi urni sa spaljenim ostacima pokojnika na drugim lokalitetima bronzanog doba.³⁰

Jedno od karakterističnih obeležja srednjeg i mlađeg bronzanog doba jeste antropomorfna plastika, odnosno figurine ili idoli, kako se najčešće nazivaju u stručnoj literaturi. Ovakvi nalazi su široko rasprostranjeni na prostoru jugoistočne i centralne Evrope, pri čemu su prisutne određene regionalne razlike u stilu i izradi. Iako funkcija ovih predmeta još uvek nije u potpunosti razjašnjena, preteže mišljenje da su bili povezani

³⁰ S. Karmanski (Karmanski 1977, T.XXIII/1) na ovoj kompoziciji vidi čak i predstavu ptice i drveća, te je upoređuje i povezuje sa egipatskim ukrasnim kompozicijama, što je apsolutno neutemeljeno.

sa ritualno-religijskim kontekstom i verovanjima tadašnjih zajednica. Poreklo bronzanodopske antropomorfne plastike takođe nije do kraja utvrđeno. Smatra se da najstariji primerci potiču sa prostora srednjeg Podunavlja, odakle se u kasnijim fazama njihova pojava širi ka donjem Podunavlju, gde dolazi do izvesnih modifikacija pod uticajem mikenske kulture. Prema mišljenju pojedinih autora, koreni ove idoloplastike mogu se delimično tražiti u kasnovučedolskoj kulturi, mada hijatus od približno pola milenijuma ne ide u prilog ovakvom tumačenju. Karakteristična odlika bronzanodopskih idola jeste izražena pažnja prema detaljima, naročito u prikazivanju odeće, nakita i frizura. Na teritoriji opštine Odžaci pronađeno je više od deset fragmenata figurina, koje je dokumentovao i publikovao S. Karmanski, što predstavlja značajnu koncentraciju nalaza na relativno malom prostoru. Zbog toga su primerci iz okoline Odžaka postali nezaobilazan deo stručne literature koja proučava antropomorfnu plastiku bronzanog doba u Karpatskom basenu. Među ovim nalazima posebno se izdvaja fragment gornjeg dela figurine pronađen na lokalitetu Odžaci I. Figurina je izrađena od dobro prečišćene gline, tamnosive do crne boje pečenja, sa očima izvedenim pečatiranjem i obrva urezanih u vidu lučnih linija. Na

Antropomorfna figurina-idol, Odžaci I, bronzano doba

Antropomorfna figurina, Krčevina-Milina skela, bronzano doba

mestima gde su prikazane uši uočavaju se po dve male perforacije, dok je poleđina figurine ukrašena prepletenim linijama koje verovatno predstavljaju dugu kosu svezanu u pletenicu. Ono što ovu figurinu čini posebno značajnom, pored njene estetske vrednosti, jeste predstava priveska oko vrata. Reč je o tzv. privesku u obliku češlja, koji je arheološki potvrđen na bronzanodopskim lokalitetima južne transdanubijske kulture

inkrustovane keramike, pre svega na prostoru današnjeg mađarskog dela Baranje (Kovács 1986). Motiv ovog tipa priveska zabeležen je i na nekoliko drugih figurina iz okoline Odžaka, što ukazuje na intenzivne kulturne veze zapadnobačkog područja sa udaljenim transdanubijskim prostorom.

Iz perioda bronzanog doba u arheološkoj zbirci u Odžacima čuva se nekoliko predmeta izrađenih od bronzne. Među njima se posebno izdvajaju bronzane igle, od kojih jedna dostiže impresivnu dužinu od preko 30 cm. Pored igli, u zbirci se nalazi i bronzani bodež sa mestom za dršku u vidu romboidnog završetka, na kome su uočljive tri perforacije koje su služile za pričvršćivanje drške, izrađene verovatno od kosti ili drveta.³¹ Sa lokaliteta Odžaci V potiče i kameni

Antropomorfna figurina, Klisa - Deronje, bronzano doba

Bronzani bodež, Mostonga II, bronzano doba

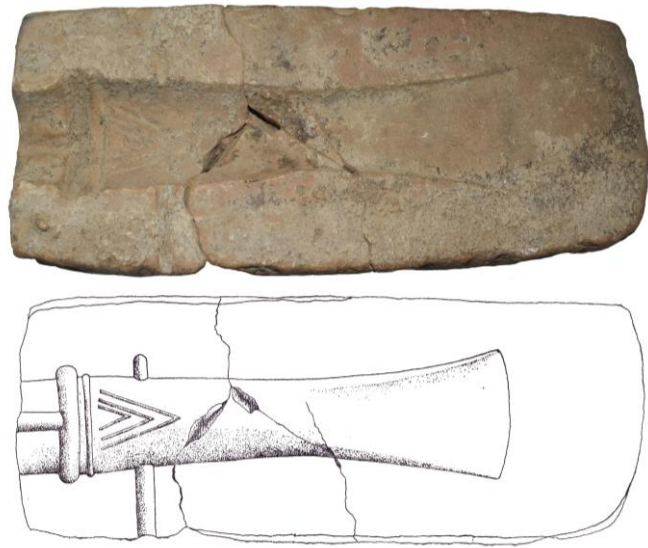
³¹ Bodež je pronađen na lokalitetu Mostonga II, koji se nalazi oko 2 km jugoistočno od sela Srpski Miletić, na levoj obali nekadašnjeg toka Mostonge, danas DTD kanala.

kalup za izradu kelta, odnosno metalne sekire, što predstavlja dragocen nalaz koji svedoči o postojanju lokalne metalurške proizvodnje tokom bronzanog doba.

Ranije je pomenuta higelgreber kultura, odnosno kultura grobnih humki, koja se u svojim kasnim fazama širi ka jugu. Reč je o ratničkoj populaciji, čiji se prodori povezuju sa pojavom brojnih ostava bronzanih predmeta, u literaturi poznatih kao Kosider (mađ. *Koszider*) horizont ostava. Na prostore severne Bačke higelgreber kultura prodire tek u završnim

etapama svoga razvoja, što se okvirno može datovati u XIV i XIII vek pre nove ere. Pored nekoliko lokaliteta u okolini Sombora, arheološki materijal sa karakteristikama ove kulture pronađen je i u ataru sela Bogojevo. Sredinom XX veka, lokalni poverenik somborskog muzeja Đene Poganj doneo je u muzej nekoliko predmeta pronađenih prilikom obrađivanja vinograda. Prema dostupnim podacima, reč je o grobnom nalazu, koji je obuhvatao dve posude sa cilindričnim vratom, od kojih je jedna sadržala ostatke nesagorelih kostiju pokojnika, zatim pet keramičkih šolja i nekoliko bronzanih predmeta, koji su, zbog izloženosti vatri, bili znatno oštećeni (Трајковић 2007, 16).

Kraj bronzanog doba i prelazak u gvozdeno doba na prostoru Evrope, a naročito u mediteranskoj oblasti, predstavlja jedan od najdinamičnijih perioda praistorije. Brojne seobe različitih naroda dovele su do propasti velikih civilizacija tog vremena, poput

*Kalup za kelt, Odžaci V, bronzano doba
(crtež preuzet iz: Karmanski 1975c, T.I)*

mikenske i hetitske, dok su egipatska i asirska civilizacija bile znatno oslabljene. Zbog toga se u stručnoj literaturi ovaj period često naziva i „kolaps bronzanog doba“. Pored arheoloških tragova, poput napuštenih i uništenih gradova, postoje i pisani izvori koji svedoče o ovim događajima. U egipatskim tekstovima, na primer, pominju se takozvani „narodi sa mora“, sa kojima su Egipćani vodili ratove, dok mnogi arheolozi i istoričari smatraju da su i Trojanski rat i događaji opisani u Homerovim epovima povezani sa ovim seobama. Velike migracije koje su obeležile kraj bronzanog doba nisu zaobišle ni područje centralne Evrope, a verovatno su bile posredno povezane sa dešavanjima na Mediteranu. Na prostoru južne Panonije, krajem bronzanog doba, zabeležen je izuzetno veliki broj ostava bronzanih predmeta, što ukazuje na nemirno i nestabilno vreme, u kojem su ljudi zakopavali svoje dragocenosti, ali se po njih nikada nisu vratili. U tom periodu formira se i nova kulturna pojava, kultura polja sa urnama (nem. *Urnenfelderkultur*), koja obuhvata prostrane delove centralne Evrope. Kao što samo ime sugerise, osnovna odlika ove kulture jeste kremacija pokojnika i polaganje spaljenih ostataka u urne. Tokom gotovo pola milenijuma svog trajanja, kultura polja sa urnama proširila se na veliki prostor centralne Evrope i okolnih oblasti. Zbog njene široke rasprostranjenosti i unutrašnje raznolikosti, arheolozi su, analizom materijalne kulture, izdvojili više regionalnih grupa unutar ove kulture. Naravno, kao i u mnogim drugim oblastima arheologije, ni u ovom slučaju naučna zajednica nije u potpunosti saglasna kada je reč po pitanju rasprostiranja ovog velikog kulturnog kompleksa, odnosno o tome da li pojedine kulturne grupe treba uvrstiti u okvir kulture polja sa urnama. Na području Vojvodine, tokom XIII veka pre nove ere, sa severoistoka se širi takozvana Gava (mađ. *Gáva*) kultura, koju većina istraživača smatra regionalnom varijantom kulture polja sa urnama. Istovremeno, na područje Srema, ali i šire, egzistira mlađa belegiška kultura, pa se u stručnoj literaturi često koristi termin Belegiš II-Gava kultura, kojim se obeležava materijalna kultura kasnog bronzanog doba na ovom delu južne Panonije.

Iz perioda poznog bronzanog doba i prelaznog razdoblja ka gvozdenom dobu poznato je nekoliko lokaliteta na teritoriji opštine Odžaci. Među njima je i Donja Branjevina, gde se naselje iz ovog perioda nalazilo nešto severnije u odnosu na ranoneolitsko naselje. Tokom iskopavanja na Donjoj Branjevini sporadično su pronalazeni i fragmenti keramike koji se mogu datovati u pozno bronzano doba. Prilikom radova na gasifikaciji opštine Odžaci 2011. godine, na prostoru između fabrike Kartonaža i Hipol (PZZZSK, Lj. Tadin), kao i tokom zaštitnih istraživanja 2016. godine u okviru izgradnje saobraćajnica u radnoj zoni, na arheološkom lokalitetu Male oranice/Lalinske livade (PZZZSK, I. Pašić) otkriven je deo većeg naselja iz bronzanog doba. Naselje je bilo opasano velikim i dubokim odbrambenim rovom, a unutar njega otkriven je veći broj objekata - od mnogobrojnih trapova i otpadnih jama do većih, verovatno stambenih struktura tipa poluzemunica, kao i jedne peći sa pristupnom jamom. Veliki broj trapova velike zapremine, namenjenih skladištenju hrane, ukazuje na razvijenu i intenzivnu zemljoradničku delatnost stanovnika ovog naselja. Među pronađenim fragmentima keramike rekonstruisane su dve posude

Keramička urna, Odžaci I, pozno bronzano doba

većih dimenzija. Jedan primerak pripada tipu urni karakterističnih za Belegiš II–Gava kulturnu grupu, koje su rasprostranjene na širokom području južne Panonske nizije.³² Urna je izrađena od dobro prečišćene zemlje, svetlomalte boje pečenja sa crnim tragovima sekundarnog gorenja. Posuda je bikonično modelovana, sa izduženim cilindričnim vratom ukrašenim horizontalnim kanelurama. Na truhu posude nalaze se četiri naspramne rožaste drške, između kojih su izvedeni ukrasi u vidu kosih kanelura. Prema tipologiji koju je utvrdio S. Forenbaher, ova urna se može svrstati u tip C, koji je bio najzastupljeniji tokom poslednja dva veka II milenijuma p. n. e. (Forenbaher 1988, 24–25). Osim nalaza keramičkog posuđa, među kojima ima vrlo lepo ukrašenih primeraka, značajni su i nalazi tri bronzane igle za kosu, kao i jednog bronzanog srcolikog priveska. Zanimljiv je i nalaz male ptičje glave, izrađene od gline, koja je, prema analogijama, mogla biti ukras neke kultne posude. Jugoistočno od ovog naselja otkriveno je nekoliko urni sa spaljenim pokojnicima. Istom horizontu pripada i naselje koje je delimično istraženo 2011. godine na trasi gasovoda između Odžaka i Ratkova (lokalitet Čakovac), sa istovetnim primercima urni kakve su nađene na pomenutom lokalitetu u radnoj zoni u Odžacima, između fabrike Hipol i Kartonaže. Na tom lokalitetu istraženo je nekoliko većih nepravilno ukopanih objekata (Dokumentacija PZZZSK).

³² Iako se termin urna uglavnom odnosi na funkcionalnu upotrebu posude (za pohranjivanje spaljenih ostataka pokojnika), u više slučajeva, pa i u našem, one su pronađene i u nefuneralnom kontekstu. U stručnoj literaturi se ipak ustalio termin urna za ovaj tip posude.

Gvozdeno doba

Gvozdeno doba obeleženo je dubokim promenama unutar društvenih zajednica. Kao i u prethodnim epohama, upotreba metala po kojem je ovaj period dobio ime nije bila jedina, pa čak ni najvažnija promena. Transformacije su zahvatile gotovo sve aspekte života, od materijalne kulture, preko religijskih shvatanja, do društvenih odnosa i privrednih aktivnosti. Slično kao i u ranijim razdobljima praistorije, hronološka podela gvozdenog doba razlikuje se u zavisnosti od geografskog područja. Smatra se da je gvožđe počelo da se koristi još tokom IV milenijuma p. n. e, ali se u to vreme upotrebljavalo isključivo tzv. meteoritsko gvožđe, koje se obrađivalo u ograničenim količinama i nije imalo širu primenu. Reč je o leguri gvožđa i nikla vanzemaljskog porekla, koja je korišćena pre svega za izradu nakita i oružja. Metalurgija gvožđa u pravom smislu započinje krajem III milenijuma p. n. e. na području Irana i Anadolije, ali ta rana pojava nije dovela do većih promena u metalurškoj praksi – bronza i bakar i dalje su ostali dominantni materijali za izradu oruđa i oružja. Gvožđe počinje da se masovno koristi tek u drugoj polovini II milenijuma p. n. e, a za to su najzaslužniji Hetiti, narod poznat iz istorijskih izvora, koji je živio na prostoru današnje centralne Turske, odnosno Anadolije. Oni su usavršili proces obrade gvožđa, čime su postavili temelje razvoja metalurgije ovog metala. Zahvaljujući njima, upotreba gvožđa ubrzo se proširila na okolne regione Bliskog istoka, a zatim i na područje Evrope. Razlika između bakra, odnosno bronzes s jedne strane, i gvožđa s druge, nije bila samo u većoj čvrstini i izdržljivosti materijala, već i u njegovoj dostupnosti u prirodi. Dok je za dobijanje bakra bilo neophodno rudarenje, gvožđe se moglo nabavljati i iz površinskih minerala, poput hematita i magnetita. Upravo je ta pristupačnost doprinela da gvožđe postane dominantna sirovina za izradu oruđa i oružja, dok su nakit i ukrasni predmeti i dalje najčešće izrađivani od plemenitih metala – bakra, zlata i srebra. Masovnija upotreba gvožđa izazvala je niz dubokih promena u

ljudskoj istoriji. Izrada gvozdenog oruđa omogućila je razvoj poljoprivrede zahvaljujući čvršćim plugovima, motikama i srpovima, dok su gvozdene sekire olakšale krčenje šuma i stvaranje novih obradivih površina. Paralelno s tim, usavršavanje izrade gvozdenog oružja dovelo je do intenzivnijih i razornijih sukoba, koji su obeležili kasniji razvoj civilizacija.

Starije gvozdeno doba u većem delu kontinentalne Evrope poznato je pod nazivom Halštat (nem. *Hallstatt*), prema eponimnom lokalitetu i rudniku soli u Austriji. Ovaj period započinje približno početkom I milenijuma p. n. e. i traje do sredine tog milenijuma, a u pojedinim regionima i nešto duže. Na području Karpatskog basena tokom starijeg gvozdenog doba formiraju se dva velika kulturna kompleksa, svaki sa nizom svojih regionalnih varijanti. Na prostoru srednje Evrope i dalje traje kultura polja sa urnama, dok se u donjem Podunavlju oblikuje basarabijska kultura (rum. *Basarabi*, prema istoimenoj nekropoli u Olteniji – donje Podunavlje). Kao i u ranijim epohama, ovi široki kulturni kompleksi obuhvataju više lokalnih grupa i varijanti, a za prostor današnje Vojvodine posebno su značajne daljska grupa kulture polja sa urnama i bosutska grupa Basarabi kulture. Kao što je to bio slučaj još od ranog neolita, područje zapadne Bačke i u ovom periodu zauzima ulogu granične zone između dva velika kulturna i civilizacijska kruga.

Na teritoriji opštine Odžaci nalazi iz starijeg gvozdenog doba za sada su relativno retki. Ipak, njihov mali broj ne ukazuje nužno na slabu naseljenost u to vreme, već pre svega na nedovoljnu istraženost ovog prostora. Fragmenti keramičkih posuda datovanih u starije gvozdeno doba otkriveni su na lokalitetu Bogojevo I, koji se nalazi na samom ulazu u naselje Bogojevo iz pravca Srpskog Miletića. Pored toga, nekoliko ukopanih objekata iz istog perioda istraženo je na zapadnoj periferiji Odžaka, na putu prema Karavukovu (lokalitet Mala Bosna), tokom radova na izgradnji gasovodne mreže 2011. godine (Dokumentacija PZZZSK). Kada se govori o starijem gvozdenom dobu zapadne Bačke, posebno treba istaći nekropolu Đepfeld kod sela Doroslovo, koja predstavlja jedan

od najznačajnijih lokaliteta iz tog perioda na teritoriji južne Panonske nizije. Lokalitet je otkriven sredinom XX veka, dok su sistematska arheološka iskopavanja sprovedena tokom druge polovine 70-ih godina. Tom prilikom otkriveno je oko 180 grobova, uglavnom spaljenih pokojnika, uz manji broj skeletnih sahrana, koji se hronološki mogu smestiti u period starijeg gvozdenog doba. Analiza arheološkog materijala pokazala je da se nekropola može pripisati širem kulturnom krugu kulture polja sa urnama. Na osnovu stratigrafskih i tipoloških pokazatelja, zaključeno je da je na nekropoli Đepfeld kontinuirano vršeno sahranjivanje, od poznog bronzanog doba pa sve do poznog halštatskog perioda (Трајковић 2008).

Mlađe gvozdeno doba u velikom delu kontinentalne Evrope vezuje se za prodor latenske kulture, koja se najčešće dovodi u vezu sa keltskim plemenima. Otprilike sredinom I milenijuma pre nove ere započinje keltska migracija iz njihovih matičnih područja u dolini reke Rajne, koja će trajati gotovo dva veka kroz sukcesivna pomeranja stanovništva. Uzroci ovih migracija nisu do kraja razjašnjeni, iako postoji više tumačenja. Prema jednoj, danas najprihvaćenijoj hipotezi, uzrok migracija bio je veliki prirodni priraštaj koji je stvorio potrebu za novim prostorima za naseljavanje. Ova teorija, između ostalog, objašnjava i sukcesivne talase migracija u razmacima od po dve do tri decenije, koliko približno traje jedna generacija. Već početkom III veka pre nove ere, Kelti su zauzeli ogroman prostor od Pirinejskog poluostrva na zapadu i Britanskih ostrva, pa sve do Crnog mora na istoku. Zbog tako širokog prostornog obuhvata i uticaja na kulturne i društvene procese širom Evrope, pojedini istoričari s pravom Kelte nazivaju „prvim ujediniteljima Evrope“. Latenska kultura dobila je ime po eponimnom lokalitetu *La Tène* u Švajcarskoj, gde je u drugoj polovini XIX veka otkriven veliki broj nalaza karakterističnih za mlađe gvozdeno doba. Periodizacija latenske kulture uspostavljena je krajem istog veka, kada je ona podeljena na četiri glavne faze – A, B, C i D, sa dodatnim potfazama. U apsolutnim hronološkim okvirima, latenska kultura počinje otprilike sredinom I milenijuma pre nove ere i traje do I veka nove ere. Rane faze, A i B, zastupljene

su prvenstveno na prostoru zapadne i centralne Evrope, dok se na prostoru južnog dela panonske nizije latenska kultura javlja tek krajem faze B, odnosno krajem IV veka pre nove ere.

Malo je pouzdanih informacija o stanovništvu Bačke u periodu neposredno pre dolaska Kelta. Tokom IV veka pre nove ere, na području Bačke i dalje obitavaju zajednice poznohalštatske kulturne tradicije, o čemu svedoče retki, ali značajni nalazi, poput nekoliko grobova iz Đepfelda i poznate ostave iz Čuruga. Pisani izvori ne daju pouzdane podatke o etničkom identitetu populacija koje su u to vreme živеле na ovom području. Pojedini antički autori narode južne Panonske nizije označavaju nazivom Panoni (ili Panonci), ali je njihova etnička pripadnost predmet različitih tumačenja u nauci. Prema jednoj interpretaciji, Panonci su deo šire ilirske etničke zajednice; prema drugoj, oni čine zasebnu etničku skupinu; dok pojedini istraživači smatraju da su antički pisci ovim nazivom pretežno označavali geografsku odrednicu stanovništva južne Panonije, a ne jasno definisani etnički entitet (Benac 1987, 766-767).

Prvi pomen Kelta u Podunavlju u istorijskim izvorima vezuje se za poslanstvo koje su 335. godine p. n. e. uputili Aleksandru Makedonskom tokom njegovog pohoda protiv Tribala, kada je sa vojskom stigao do Dunava. Tom prilikom Kelti su izrazili želju da uspostave prijateljske odnose sa Makedonijom. Nedugo nakon smrti Aleksandra Makedonskog, Kelti započinju sporadične upade na Balkansko poluostrvo, koji će kulminirati velikom invazijom na Balkan i bitkom kod Delfa 279. godine p. n. e. Teritorija Bačke, međutim, nije bila obuhvaćena ovim talasom keltskog prodora krajem IV i početkom III veka p. n. e, o čemu svedoči upadljivo odsustvo ranolatenskih nalaza na tom prostoru, za razliku od oblasti na desnoj obali Dunava (Slavonija, Srem i severna Šumadija) gde je otkriven znatan broj nalaza iz ranolatenskog perioda. Latenska naselja i nekropole u Bačkoj mahom se datuju u period od II veka p. n. e. do I veka n. e. Stoga i dalje ostaje otvoreno pitanje ko je, i da li je uopšte neko, nastanjivao ovaj prostor tokom druge polovine IV i u III veku p. n. e. Nakon poraza kod Delfa, deo keltskih plemena

povlači se ka severu i naseljava područja oko ušća Save u Dunav. Na tim prostorima i dalje su postojale autohtone zajednice (Iliri, Panonci), koje su se postepeno stopile sa došljacima, formirajući novi etnički, politički i kulturni entitet poznat u antičkim izvorima kao Skordisci. Materijalna kultura Skordiska jasno odražava ovaj proces. Iako ima dominantno latenski karakter, uočljivi su i elementi lokalnih, starijegvozenodobnih tradicija. Tokom tri veka svog postojanja, Skordisci su održavali promenljive odnose sa Rimskom republikom – čas su se sukobljavali, čas sklapali privremene saveze protiv zajedničkih neprijatelja. Prisustvo rimskih nalaza na latenskim lokalitetima, naročito iz poznijih faza, kada su Rimljani već osvojili susedne oblasti Srema i Slavonije, ukazuje na postojanje određene trgovinske razmene između Skordiska i rimskog sveta. Istovremeno, zabeleženi su brojni pljačkaški pohodi Skordiska na rimske provincije Balkana, koje su Rimljani često kažnjavali slanjem kaznenih ekspedicija. U prvoj polovini I veka p. n. e. sa istoka započinje prodor dačkih plemena, ujedinjenih pod vlašću kralja Bojrebiste, što je dovelo do slabljenja političke i vojne moći Skordiska, a ubrzo i do njihovog potpunog nestanka sa političko-istorijske scene. Ovi događaji, zabeleženi u antičkim izvorima, u velikoj meri su potvrđeni i arheološkim nalazima. Tokom I veka p. n. e. u materijalnoj kulturi Skordiska jasno se uočavaju dački uticaji, kao i prisustvo predmeta karakterističnih za dačku materijalnu kulturu na prostoru Bačke, što odražava duboke promene koje su zahvatile ovaj region tokom njihovih prodora.

Dolazak Kelta na ove prostore doneo je arheološki prepoznatljive promene u materijalnoj kulturi. Najznačajnija među njima, kada je reč o najzastupljenijem materijalu, jeste uvođenje brzog vitla u izradu keramičkih posuda. Iako je upotreba vitla u grnčarstvu poznata na Bliskom istoku još od III milenijuma p. n. e, u centralnoj Evropi ono se počinje koristiti tek u latenskom periodu, odnosno na prelazu iz halštatskog u latenski. Pretpostavlja se da su Kelti preuzeli ovu tehniku od italskih civilizacija, pre svega od Rimljana i Etruraca. Primena brzog vitla značajno je unapredila proces izrade keramike – omogućila je bržu proizvodnju, preciznije i ravnomernije oblikovanje posuda, kao i razvoj

složenijih i estetski privlačnijih formi. Istovremeno, ukrašavanje posuda postalo je jednostavnije i raznovrsnije, što je dovelo do razvoja novih tehnika i stilova dekoracije. Grnčarstvo tada prerasta u razvijenu privrednu granu, sa centralizovanim radionicama koje su serijski proizvodile keramičke posude. Pored značajnih novina u keramičkoj produkciji, Kelti su na ove prostore doneli i nove oblike nakita. Među njima se posebno izdvajaju karakteristične latenske fibule³³, narukvice, nanogvice, ogrlice i pojasevi, koji predstavljaju prepoznatljive simbole latenske materijalne kulture. Arheološki nalazi pokazuju da većina ovih predmeta ima relativno uniforman karakter na prostoru centralne i jugoistočne Evrope, iako su uočljive i određene regionalne razlike. Kada je reč o naoružanju, osnovno oružje ratnika latenskog perioda bilo je koplje, dok je mač, sudeći po arheološkim nalazima, verovatno bio privilegija imućnijih slojeva ratničke elite. Skordisci na ovim prostorima uglavnom su živeli u naseljima otvorenog tipa, sastavljenim od poluzemunica koje su služile za stanovanje. Utvrđena zemljana naselja, poznata kao opidumi (lat. *oppidum*), bila su znatno ređa, ali su imala značajnu ulogu kao ekonomska, administrativna i odbrambena središta. Na teritoriji današnje Bačke poznata su tri lokaliteta ovog tipa - opidum kod sela Plavna, Čarnok kod Vrbasa i Turski šanac kod Bačke Palanke. Kada je reč o pogrebnoj praksi, u ranim fazama latenske kulture primenjivan je skeletni način sahranjivanja, dok je u kasnijim fazama bio uobičajen običaj spaljivanja pokojnika.

Na teritoriji opštine Odžaci zabeleženo je nekoliko lokaliteta na kojima su dokumentovani materijalni ostaci latenske kulture, pre svega u vidu fragmenata keramičkih posuda. Većina ovih lokaliteta nalazi se uz levu obalu reke Mostonge, dok su pojedini registrovani i na prostoru između Mostonge i Dunava, kao i u istočnom delu

³³ Fibula je funkcionalni deo odeće koji je služio za vezivanje odeće. Sastoji se od tela, koje je u većini slučajeva dekorativno izrađeno, i igle. Fibule su u upotrebi još od praistorijskog perioda, a naročito su česte tokom latenskog i antičkog perioda, uključujući i Seobu naroda. U Rimskom carstvu su fibule bile u masovnoj upotrebi. Upoređujući sa današnjim nakitom to je zapravo broš, ili uprošćeno - zihernadla.

opštinske teritorije. Iako pomenuti lokaliteti nisu sistematski arheološki istraživani, već su poznati zahvaljujući materijalu prikupljenom tokom površinskog rekognosciranja, može se izdvojiti nekoliko reprezentativnih nalaza iz latenskog perioda. Sa nepoznatog lokaliteta potiče pitos većih dimenzija, koji je služio za skladištenje žitarica. Posuda je kruškolikog oblika, izrađena od dobro prečišćene gline sive boje pečenja, sa horizontalno profilisanim obodom. Pitos je pronađen u

Keramički pitos, nepoznati lokalitet, mlađe gvozdeno doba

Keramički pehar-kantaros, nepoznati lokalitet, mlađe gvozdeno doba

fragmentima, ali je naknadno rekonstruisan, verovatno od strane S. Karmanskog. Među karakterističnim keramičkim oblicima latenskog perioda izdvajaju se zdele „S“ - profilacije, izrađene na brzom vitlu, koje su služile kao trpezno posuđe. Za potrebe konzumiranja pića izrađivani su različiti tipovi pehara i bokala, od kojih pojedini svojim oblikom imitiraju helenističke kantarose. Od posuda namenjenih za kuvanje najčešće su korišćeni situlasti lonci (situla = vedro, kofa), koji se odlikuju horizontalnim žljebom ispod oboda, dok je

trbuh posude obično ukrašen metličastim ornamentima izrađenim uz pomoć češlja. Prilikom njihove izrade često su dodavani grafit ili tucane školjke kako bi se poboljšala vatrostalna svojstva keramike, što ukazuje na visok stepen tehnološkog znanja i prilagođavanja funkcionalnim potrebama svakodnevnog života.

Svakako najznačajniji nalaz latenske kulture na području odžačke opštine predstavlja keltski konjanički grob, otkriven u samom naselju Odžaci. Grob je pronađen još 1902. godine, prilikom radova u vinogradu na imanju Korenj Bele (*Korény Béla*), u tadašnjoj ulici Rimskih šančeva, današnjoj ulici Mostonga.³⁴ Prema dostupnim podacima, grob je sadržavao urnu, verovatno sa spaljenim ostacima pokojnika, koji su naknadno izgubljeni. Oko urne su bili poređani grobni prilozi, među kojima se posebno izdvajaju dva mača, prvobitno savijena, a zatim ispravljena od strane radnika prilikom otkrića. Pored njih, pronađena je i korica (futrola) mača izrađena od gvođenog lima, nekoliko savijenih vrhova koplja, gvozdene umbo (centralni deo štita), makaze, dleto i jedna narukvica. Iznad sloja s grobnim prilozima nalazio se skelet konja (koji, nažalost, nije predat muzeju), kao i delovi konjske opreme, od kojih je sačuvan samo manji deo. Na osnovu nalaza grobnog inventara i analognih primera s drugih lokaliteta, pretpostavlja se da je reč o dvojnoj sahrani s kočijama, koja se datuje u srednjelatenski period, tačnije na početak faze C2 (Guštin 1984, 122,126).³⁵ Posebno je značajna korica

Keramička posuda sa grafitom, nepoznat lokalitet, mlađe gvozdeno doba

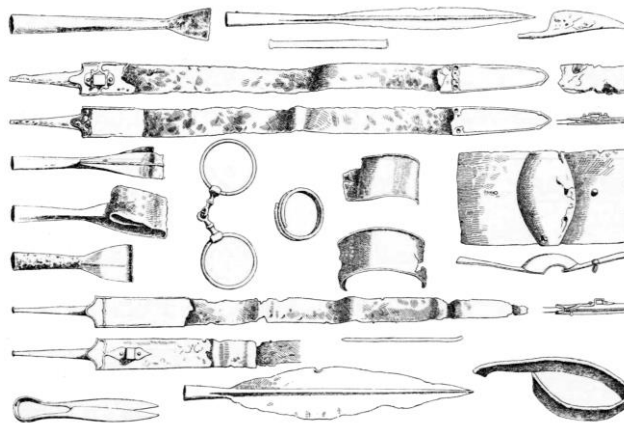
³⁴ Vlasnik imanja poklonio je grobni nalaz tadašnjem Muzeju istorijskog društva Bačko-bodroške županije, današnjem Gradskom muzeju Sombor, u čijem se fundusu i danas nalazi.

³⁵ U apsolutnim datumima, faza La Tène C2 odgovara periodu druge polovine II veka pre nove ere.

mača, ukrašena ornamentima karakterističnim za područje zapadne Evrope. U okviru latenske kulture korice mačeva često su bile bogato ornamentisane, što je omogućilo izradu hronološke i tipološke klasifikacije na osnovu stila ukrasa. Običaj savijanja i simboličnog uništavanja oružja (najčešće mačeva i kopalja) prilikom sahranjivanja pokojnika bio je široko rasprostranjen među keltskim zajednicama, ali je zabeležen i kod drugih plemena. Iako postoje različita tumačenja ovog običaja, nijedno nije opšteprihvaćeno. Najčešće se povezuje s obrednim ritualima kojima se simbolično „ubijalo“ oružje. Međutim, jedno od prihvatljivih objašnjenja jeste i praktična svrha, deformisanjem oružja sprečavala se pljačka grobova i ponovna upotreba vrednih predmeta. Verovatno je, kao i u mnogim drugim običajima, ovaj postupak imao dvostruku funkciju, i ritualnu i praktičnu.

Nalazi iz keltskog groba, Odžaci, mlađe gvozdeno doba, Gradski muzej Sombor (preuzeto sa sajta www.gms.rs)

Nalazi iz keltskog groba, Odžaci, mlađe gvozdeno doba (preuzeto iz: Roedinger 1904)

Dva arheološka lokaliteta iz poznolatenskog doba delimično su istražena tokom zaštitnih iskopavanja – jedan prilikom izgradnje gasovoda Odžaci–Lalić 2011. godine, a drugi tokom radova na kompleksu u radnoj zoni u Odžacima 2016. godine (PZZZSK, I. Pašić). Reč je o naseljima otvorenog tipa sa poluzemunicama pravougaonog oblika sa zaobljenim uglovima, a u nekim slučajevima i ovalnog oblika, koje su imale stubove duž središnje ose i nabijeni zemljani pod. Na arheološkom kompleksu Male oranice/Lalinske livade istražene su tri pravougaone kuće-zemunice sa stubovima postavljenim duž centralne ose koji su nosili krov (Пашић 2019, 111, 123). Uz kuće nalazili su se veliki i duboki, verovatno ekonomski objekti, sa ovalnim nišama, kao i pojedinačni trapovi za čuvanje hrane. U objektima je pronađeno obilje arheološkog materijala, među kojim se nalazi i veliki broj zanatski rađene keramike (zdele, bokali, amfore, krčazi, pitosi), što svedoči o materijalnom blagostanju stanovnika ovog naselja. U jednom objektu pronađeni su delovi rešetke grnčarske peći, što ukazuje da se keramika proizvodila u okviru naselja i da je u njemu živio jedan ili više grnčara-zanatlija. Pored fragmenata keramičkih posuda, pronađen je i relativno veliki broj bronzanih fibula.

U Gradskom muzeju u Somboru čuva se zbirka metalnog novca pronađenog u ataru sela Srpski Miletić. Reč je o ostavi srebrnih drahmi, otkrivenoj prilikom poljoprivrednih radova na zemljištu koje je u to vreme bilo u vlasništvu poljoprivredne zadruge „Jablanica“, u blizini porušenog salaša Higl (Радојевић 2010, 8). Ostava sadrži srebrne drahme, kovane u Apoloniji i Dirahionu početkom I veka pre nove ere (tačnije između 98. i 85/83. godine p.n.e).³⁶ Na teritoriji koju je naseljavalo pleme Skordiska česti su nalazi novca iz pomenutih gradova, koji su u tom periodu već bili pod rimskom upravom. Ostava iz Srpskog Miletića verovatno se može dovesti u vezu sa pljačkaškim pohodima Skordiska na teritoriju Makedonije početkom I veka p.n.e, koji su trajali sve do njihovog poraza 84. godine p.n.e.

³⁶ Apolonija i Dirahion (Drač) su antički grčki gradovi, osnovani još u VII veku p.n.e, na današnjoj teritoriji Albanije.

Antički period

Antički period na prostoru Bačke obeležen je snažnim uticajem rimske kulture, kao i dolaskom novih plemena koja rimski istoričari beleže pod zajedničkim imenom Sarmati. Rimski kulturni i ekonomski uticaj na lokalno stanovništvo postao je vidljiv već u okviru poznolatenske kulture, koja se, prema arheološkim pokazateljima, nastavila i tokom I veka nove ere. Rimljani su prostor Srema i Slavonije osvojili već u I veku pre nove ere, čime započinje period intenzivnijih rimskih uticaja na područje Bačke. Ipak, sam prostor današnje Bačke nikada nije bio direktno pod rimskom vlašću, izuzev pojedinih utvrđenja podignutih iz strateških razloga duž leve obale Dunava.³⁷ Na osnovu istorijskih izvora i arheoloških nalaza može se zaključiti da teritorija Bačke nije bila cilj osvajanja Rimskog carstva, odnosno da Rimljani nisu nameravali da je trajno uključe u svoje teritorijalne posede. Razlozi za takav pristup su višestruki, a ključni među njima jeste otežana odbrana kopnene granice na ravničarskom terenu u poređenju sa prirodnom vodenom granicom kakvu je predstavljao Dunav. Pored toga, močvarna i šumovita oblast Bačke, bez značajnijih rudnih bogatstava, nije imala stratešku ili ekonomsku vrednost kakvu su, na primer, posedovala područja poput Dakije. Dunav je Rimljanima služio kao prirodna granica koja je omogućavala jednostavniju kontrolu i efikasniju odbranu od prodora varvarskih plemena sa severa i istoka. U antičkim pisanim izvorima prostor Panonske nizije izvan granica Rimskog carstva, uključujući Bačku, često se označava terminom „Barbaricum“. Kod pojedinih antičkih autora pojavljuje se i naziv „Sarmatia“, što

³⁷ U istorijskim izvorima pominju se dva kontrautvrđenja na teritoriji Bačke – *Contra Bononia* (kod Begeča) i *Contra Acumincum* (kod Titela). Na prostoru donjeg toka reke Mostonge, odnosno na teritoriji opština Bač i Bačka Palanka, na više lokacija su zabeleženi nalazi rimskih opeka i ostataka građevina, što ukazuje na postojanje manjih fortifikacija i pristaništa za brodove (Brukner, O. 1990, 201).

odražava percepciju ovih krajeva kao teritorija van neposredne rimske vlasti, ali ipak pod snažnim kulturnim i političkim uticajem Rima.

Sarmati su narod iranskog porekla, sastavljen od više plemenskih zajednica koje su još od V veka pre nove ere naseljavale prostranstva pontsko-kaspijskih stepa. Tokom kasnijih vekova započeli su migracije ka zapadu, koje su se odvijale u više talasa. Prema istorijskim izvorima, prvi talas njihovog doseljavanja u Karpatski basen dogodio se u prvoj polovini I veka nove ere, i to uz odobrenje i saglasnost rimske imperije.³⁸ Sarmatsko pleme koje je naselilo prostor Bačke (prvo severne, a potom i južne delove) antički izvori nazivaju Jazigi. Prema istorijskim podacima, njihovim dolaskom je došlo do povlačenja dačkih plemena preko Tise ka Karpatskim planinama (Димитријевић 1975, 34). Sa dolaskom Sarmata, na teritoriji Bačke postepeno se oblikuje nova kultura koja nosi uticaje poznolatenske i rimske tradicije, ali i istočnjačkih osobenosti. Prvi tragovi nove kulture mogu se na teritoriji Bačke pratiti od II veka nove ere, kada se formiraju i nova naselja. Jedno od takvih naselja jeste lokalitet Džomba kod Odžaka, koji se nalazi na mestu današnje deponije, a o kojem će biti reči u nastavku.

Kao i većina stepskih naroda, Sarmati su bili nomadsko stanovništvo, poznato po uzgoju konja i brzim, iznenadnim pljačkaškim pohodima. Zahvaljujući takvom načinu života i vojnoj organizaciji, uspešno su potisnuli ili asimilovali preostale zajednice Skordiska i Dačana, koje su u to vreme već bile oslabljene dugotrajnim sukobima sa rimskom imperijom. Ipak, elementi starosedelačkog stanovništva nisu u potpunosti nestali. Njihovo prisustvo nastavilo je da utiče na formiranje i razvoj sarmatske kulture na prostoru današnje Vojvodine, što potvrđuju i određeni autohtoni elementi prisutni u kasnijoj fazi kasnoantičke materijalne kulture. Iako su Sarmati u osnovi bili nomadski

³⁸ U novijim istraživanjima smatra se da neposredni istorijski izvori o dolasku Sarmata u Panonsku niziju ukazuju da se to odvijalo oko 20. godine nove ere. Arheološki nalazi ovo datovanje ne mogu sa sigurnošću potvrditi, s obzirom da se arheološki nalazi uglavnom mogu samo grubo datovati u I vek nove ere (Istvánovits i Kulcsár 2017, 188, 198).

narod, pretpostavlja se da po dolasku na ove prostore usvajaju sedelački ili polusedelački način života, o čemu svedoče brojni arheološki nalazi. Međutim, nisu se u potpunosti odrekli svojih tradicionalnih običaja i načina ratovanja. Tokom gotovo četiri veka boravka na ovim prostorima, Sarmati su redovno organizovali upade i pljačkaške pohode na teritorije pod rimskom vlašću. Kao odgovor na te napade, Rimljani su povremeno sprovodili kaznene ekspedicije na teritoriju Sarmata, sa ciljem da kazne i potčine sarmatske zajednice. Jedna takva ekspedicija zabeležena je krajem I veka nove ere, kada su Jazigi preko teritorije Bačke izvršili napad na područje istočne Slavonije i pritom uništili čitavu jednu legiju (*Legio XXI Rapax*), u blizini današnjeg Osijeka, rimskog grada Mursa.³⁹ Tokom dačkih ratova, početkom II veka nove ere, rimski imperator Trajan je svojom veštom diplomatskom politikom uspeo da Jazige pridobije za saveznike. Postoje podaci da su i oni, zajedno sa drugim sarmatskim plemenima, učestvovali u odlučujućim borbama protiv Dačana, boreći se na strani Rimskog carstva. Da su odnosi između Rimljana i Sarmata u određenim periodima bili stabilni i miroljubivi, svedoče rimski importi pronađeni na teritoriji Barbaricuma (Brukner, O. 1990).⁴⁰ Drugi značajan sukob između Rimljana i Jaziga dogodio se za vreme cara Marka Aurelija, tokom njegovih markomanskih (germanskih) ratova, koji su se vodili na srednjem i gornjem toku Dunava. Tokom 177. i 178. godine, Jazigi su se priključili germanskim plemenima u borbama protiv Rimljana, nastojeći da izbore povoljnije uslove i određene olakšice, što su delimično i postigli, jer je nakon toga usledio skoro vekovni period mira. Novi veliki talas sarmatskog naseljavanja u Bačkoj zabeležen je u poslednjoj četvrtini III veka, tačnije nakon 271. godine i napuštanja Dakije od strane Rimljana za vreme cara Aurelija. Povlačenjem rimskih trupa iz Dakije otvoren je prostor za dalje naseljavanje varvarskih plemena na prostore

³⁹ Ovi događaji su se verovatno odigrali 92. godine nove ere za vreme imperatora Domicijana (Димитријевић 1975, 37).

⁴⁰ Najveći broj rimskog importa na teritoriji Bačke datira iz druge polovine II i prve polovine III veka, što se povezuje sa periodom mira i saradnje između Rimske imperije i Sarmata.

jugozapadne Panonije, naročito na teritoriju Banata, koja je do tada delimično bila pod rimskom upravom. Sa severa i istoka tada pristižu nova sarmatska plemena, među kojima je najpoznatije pleme Roksolani. Ovaj demografski priliv krajem III veka jasno je vidljiv i u arheološkom materijalu, koji pokazuje određene promene i nove istočne elemente u kasnoantičkoj materijalnoj kulturi (Димитријевић 1975, 54). Krajem III i početkom IV veka, tokom vladavine cara Dioklecijana i cara Konstantina, zabeleženi su mnogobrojni upadi Sarmata na rimske teritorije, što je dovodilo do odmazdi rimske vojske, koje su ponekad lično predvodili sami imperatori.⁴¹ U istorijskim izvorima navodi se i unutrašnji sukob među Sarmatima, koji se odigrao 334. godine, kada je pleme Limiganata (poznato i kao „ropski Sarmati“, lat. *Sarmatae servi*) proteralo svoje gospodare, odnosno slobodne Sarmate, koje antički istoričari nazivaju Argaraganti. Iako su opisi ovih događaja u pisanim izvorima uglavnom nepotpuni i kontradiktorni, istorijski izvori potvrđuju da se od sredine IV veka i Limiganti pominju kao stanovnici južnog Banata i Bačke. To posredno govori i da se pod imenom Sarmati u rimskim izvorima beleže različite grupe naroda koje su se nalazile pod sarmatskom vlašću. U većini rimskih istorijskih izvora uglavnom su zabeleženi sarmatski vojnici (ratnici i konjanici) koji su išli u pohode, odnosno vladajući sloj. Ipak, postojale su i potčinjene grupe stanovništva koje su mogle biti i drugog porekla. Sredinom IV veka, Limiganti su u više navrata ratovali sa carem Konstancijem II, koji je sa rimskim trupama više puta prelazio preko Dunava na njihovu teritoriju. Krajem IV veka iz istočnog dela Evrope započinju velika pomeranja naroda prouzrokovana prodorom Huna, što će se posredno odraziti i na stanovništvo na teritoriji Bačke već u tom periodu. Početkom V veka Huni pristižu i na teritoriju jugozapadne Panonije, te Limiganti i Sarmati bivaju potčinjeni u okviru njihovog plemenskog saveza.

Kasnoantička sarmatska kultura u Vojvodini bila je, slično kao i poznolatenska, pod snažnim uticajem rimske provincijalne kulture. Ipak, u okviru njihove materijalne

⁴¹ Nakon trijumfa nad Sarmatima, rimski imperatori su svojoj tituli dodavali epitet „*Sarmaticus*“.

kulture i dalje je prisutna iranska komponenta, iako u znatno manjoj meri nego na prostorima istočne Evrope i zapadne Azije. Pored toga, poznolatenski i dački elementi nisu u potpunosti nestali, već su dali značajan doprinos formiranju kasnoantičke materijalne kulture na području Vojvodine. Zanatska keramička proizvodnja u okviru kasnoantičke kulture bila je u velikoj meri inspirisana rimskim uzorima, ali oslonjena na tradiciju poznolatenskog grnčarstva. U većini slučajeva oblici posuda imitiraju rimske forme, dok se izrada vrši na brzom grnčarskom vitlu, uz dominaciju sive i tamnosive boje pečenja. Tokom II i III veka, repertoar keramičkih oblika bio je skroman, kao i njihova dekoracija. Međutim, u IV veku, a naročito krajem tog veka, grnčarska proizvodnja u okviru kasnoantičke kulture doživljava svoj procvat. Posude iz ovog perioda odlikuju se visokim kvalitetom izrade i bogatim ukrasnim motivima, koji su najčešće izvođeni glačanjem. Osim zanatski izrađene keramike u grnčarskim radionicama, u domaćinstvima se koristila i ručno rađena gnjetana keramika lošijeg kvaliteta, prvenstveno za lonce za kuvanje. Od kraja III do V veka nove ere ove gnjetane lonce za kuvanje delimično ili potpuno zamenjuju lonci rađeni na grnčarskom kolu, izrađeni od gline sa dodatkom drobljenog kamena. Ovi lonci su ukrašavani urezanim vodoravnim, talasastim i cik cak linijama, ili nizovima utisnutih jamica. U kasnoantičkoj materijalnoj kulturi najčešći oblici nakita u upotrebi bili su fibule, ogrlice nanizane od raznobojnih perli izrađenih od različitih materijala, naušnice, privesci i drugi dekorativni predmeti. Fibule korišćene tokom ovog perioda neretko su bile proizvodi rimskih radionica ili njihove lokalne imitacije, ali se javljaju i specifični primerci koji se dovode u vezu sa istočnjačkim poreklom.

Na teritoriji opštine Odžaci dokumentovan je veći broj lokaliteta (uglavnom naselja) iz kasnoantičkog, odnosno sarmatskog perioda, od kojih su neki i istraživani u sklopu zaštitnih arheoloških iskopavanja. Jedan od delimično istraženih lokaliteta je Džomba, koji se nalazi oko 2,5 km južno od centra Odžaka, na prostoru današnje deponije. Zaštitna arheološka iskopavanja na ovom lokalitetu sprovedena su 1998. godine od strane

Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture (rukovodilac D. Anđelić). Tokom istraživanja su otkrivena dva poluukopana stambena objekta pravougaone osnove (dimenzija 3×4 m i 3,4×2,7 m) kao i tri jame-silosa (Anđelić 2004, 81). U ispunama objekata pronađena je grnčarija tipična za sarmatsku kulturu, uz brojne nalaze rimske keramike, kao i fragmente staklenih posuda i narukvica od staklene paste. Na osnovu ovih nalaza, rukovodilac istraživanja D. Anđelić datovao je lokalitet u period od 179. do 271. godine, odnosno od mira između Sarmata i Rimljana koji je nastupio nakon markomanskih ratova, pa sve do Aurelijanovog napuštanja Dakije (Anđelić 2004, 81). Drugi lokalitet na kome su sprovedena arheološka istraživanja jeste Jaroš, koji se nalazi na putnom pravcu između Odžaka i Lalića. Tokom zaštitnih radova, izvedenih prilikom gasifikacije opštine Odžaci, istražena su dva objekta datovana u II–III vek, kao i jedan objekat (poluzemunica) iz kasnijeg perioda, IV–V veka (Pašić 2022, 111). Takođe, tragovi naselja iz II–III i IV–V veka iskopavani su na prostoru radne zone u Odžacima (arheološki kompleks Male oranice/Lalinske livade), 2011. i 2016. godine (Dokumentacija PZZZSK). Naselje II–III veka nalazilo se u severoistočnom delu arheološkog kompleksa, blizu fabrike Hipol, i od njega je istražen južni periferni deo, gde su otkrivena pozajmišta zemlje, bunari, rovovi i pojedinačne kružne jame, kao i jedna zemljana peć. Naselje IV–V veka nalazilo se na istočnoj strani arheološkog kompleksa i od njega je istraženo nekoliko jama i veliki duguljasti ukopani objekat. Različite pozicije naselja iz II–III i naselja iz IV–V veka možda govore o smeni stanovništva na prelazu iz III u IV vek.

*Keramička posuda, radna zona Odžaci,
kasnoantički period*

Na teritoriji Vojvodine otkriven je veliki broj sarmatskih nekropola, od kojih značajan deo još uvek nije u potpunosti publikovan. Ipak, na osnovu dostupnih arheoloških nalaza i istraživanja, verovanja Sarmata o zagrobnom životu relativno su dobro poznata. Za razliku od prethodnog poznolatenskog stanovništva, koje je praktikovalo spaljivanje pokojnika, Sarmati su primenjivali skeletni način sahranjivanja. S obzirom na to da su Sarmati činili brojan i prostorno rasprostranjen narod, uočavaju se i regionalne razlike u pogrebnim običajima. Na području Bačke najčešće su se praktikovale sahrane u ukopanim rakama pravougaone forme, pri čemu su pokojnici uglavnom bili orijentisani u pravcu sever-jug. U grobove su se ponekad polagali hrana i piće za pokojnika, što potvrđuju ostaci životinjskih kostiju i keramičke posude pronađene u grobnim celinama. Na teritoriji opštine Odžaci, sarmatske nekropole su dokumentovane na više lokaliteta, ali istražene u vrlo malom obimu. Na lokalitetu Donja Branjevina, S. Karmanski je 1965. godine iskopao ženski grob iz kasnoantičkog perioda. Pokojnica je bila položena u pravougaonu raku dubine 1,2 m, a u grobu su pronađeni mala krstasta fibula, keramički pršljenak, posuda izrađena bez upotrebe vitla i 72 komada raznovrsnih perli. Prema autoru, perle su bile raspoređene u predelu vrata, ruku i nogu, pa se pretpostavlja da su služile kao ogrlica, narukvice i nanogvice (Karmanski 1975a, 25). Na površini u neposrednoj blizini groba pronađena su i dva

*Keramička zdela, nepoznati lokalitet,
kasnoantički period*

*Bronzana fibula, Donja Branjevina,
kasnoantički period*

fragmenta koštanog češlja, koji se takođe mogu datovati u kasnoantički period, a verovatno potiču iz devastiranih grobova. U neposrednoj blizini lokaliteta Donja Branjevina, na mestu zvanom Preka Bara, S. Karmanski je istražio tri plitko ukopana i delimično oštećena groba. U jednom od njih pronađen je gvozdeni nož, dok su u drugom otkrivene perle od staklene paste koje su verovatno činile ogrlicu. Na području Srpskog Miletića, na gradilištu „Mostogradnja“, dokumentovana je i delimično istražena sarmatska nekropola. Nalazila se na uzvišenju na levoj obali Mostonge, verovatno

Deo koštanog češlja, Donja Branjevina, kasnoantički period

Keramički pehar sa drškom, Srpski Miletić, kasnoantički period

na mestu današnjeg mosta koji vodi ka Bogojevu. Iskopavanja je tokom proleća 1961. godine sproveo Gradski muzej Sombor, pod rukovodstvom P. Velenrajtera. Na površini od približno 1700 m² (dimenzije sonde su bile 85 × 20 m) istraženo je svega pet grobova. Skeleti su bili položeni na leđa, s rukama uz telo, a u grobovima su pronađene posude tipične za sarmatsku materijalnu kulturu (Velenrajter 1961, 104-105). Godinu dana kasnije, S. Karmanski je otkupio više predmeta koji takođe

potiču s ovog lokaliteta, najverovatnije iz devastiranih grobova. Prema svedočenjima meštana, tokom zemljanih radova pronađen je znatan broj sličnih predmeta, od kojih su mnogi završili u privatnim kolekcijama (Karmanski 1975a, 24). Među predmetima koje je Karmanski otkupio posebno se ističe pehar sa jednom drškom i prstenastom stopom, izrađen od dobro prečišćene zemlje, narandžaste boje pečenja i crvenim premazom na spoljašnjoj površini. Ovaj pehar predstavlja tipičan primer rimske provincijalne keramike, a pretpostavlja se da je proizveden na području Srema ili Slavonije. Tokom zaštitnih iskopavanja 2016. godine, na trasi puta u radnoj zoni u Odžacima otkrivena su dva groba, naknadno poremećena ukopavanjem srednjovekovnih objekata. Ova dva groba, sa nalazima iz kraja IV i početka V veka nove ere (keramičke posude nađene kod nogu pokojnika), su se verovatno nalazila na periferiji groblja iz ovog perioda, koje se širilo negde u bliskom okruženju, a pripadalo je spomenutom kasnoantičkom naselju iz IV-V veka na potesu Lalinske livade (dokumentacija PZZZSK). Na kraju ovog pregleda kasnoantičkih grobnih nalaza treba pomenuti i inventar groba iz Bačkog Gračaca, koji je 1956. godine poklonjen Gradskom muzeju u Somboru. Nalazi su otkriveni u profilu iskopa na prostoru nekadašnje ciglane, a pretpostavlja se da potiču iz nekoliko devastiranih grobova. Među predmetima se izdvajaju torkves (ogrlica od bronzane žice), dve narukvice-grivne, dve karike, jedan okov, kao i fibula krstastog tipa, karakteristična za rimski period. Svi predmeti su izrađeni od bronzne, a na osnovu tipologije fibule grobni inventar se može pouzdano datovati u kraj III i u IV vek (Путица 2014, 10).

Kada se govori o antičkom periodu na teritoriji Bačke, nezaobilazna je tema tzv. „rimskih šančeva“. Problem rimskih šančeva privlači pažnju istraživača, ali i amatera, još od XVII veka pa sve do danas, budući da još uvek ne postoji jedinstveno mišljenje o njihovoj funkciji, pa čak ni o periodu njihovog nastanka. Rimski šančevi u Bačkoj nisu jedini takvi zemljani fortifikacioni sistemi u Panonskoj niziji, jer se slične formacije

uočavaju i na drugim mestima, sa manjim razlikama u dimenzijama i obliku.⁴² Na prostoru Bačke poznata su dva glavna sistema: „Veliki rimski šanac“ i „Mali rimski šanac“. Prvi se odlikuje kraćom trasom, ali većom dubinom, dok je drugi plići, ali znatno duži. Veliki rimski šanac pruža se od Čeneja, prolazeći pored Gospođinaca i Čuruga, pa sve do Bačkog Gradišta, u ukupnoj dužini od oko 25 km (Ivanišević i Bugarski 2018, 224). Mali rimski šanac, međutim, ima mnogo dužu trasu – počinje kod Apatina, a zatim se pruža jugoistočno preko Prigrevice, Srpskog Miletića i Odžaka, potom nastavlja ka Ratkovu i Kulpinu, sve do Gospođinaca, gde pravi zaokret ka severu do Bačkog Petrovog Sela. Danas je Mali rimski šanac očuvan, odnosno vidljiv samo na nekoliko deonica, ali istorijski podaci ukazuju na njegovu nekadašnju monumentalnost. Naime, prema merenjima iz XIX veka, izvedenim na delu trase kod Junaković banje u blizini Prigrevice, visina nasipa iznosila je 8–10 m, širina gornjeg dela oko 4 m, a donjeg 10 m. Kanal je bio širok 3–4 m, dok mu je dubina dostizala 5–8 m (Cziráky 1899, 270). Trasa ovog šanca poznata je uglavnom zahvaljujući starijim mapama iz perioda Austrougarske monarhije, dok se danas, uz pomoć savremenih tehnologija i satelitskih snimaka, mogu uočiti i pojedini njegovi ostaci. Kao i u pogledu datovanja, ni kada je reč o funkciji rimskih šančeva ne postoji jedinstveno tumačenje. Većina istraživača smatra da su u pitanju odbrambeni sistemi, dok drugi iznose hipoteze da su mogli služiti kao putevi, vodeni kanali ili bedemi za zaštitu od poplava. Još uvek nije pouzdano utvrđeno ko ih je izgradio, pa zato postoje različita mišljenja o tom pitanju. Većina istraživača smatra da su ih izgradili Rimljani, ali postoje i mišljenja da su to bili Sarmati, Avari, Sloveni ili Mađari (Sekereš 1986, 149). Prema sadašnjem stanju istraženosti, ipak se može zaključiti da su rimski šančevi najverovatnije izgrađeni kao deo odbrambenog sistema koji je imao za cilj

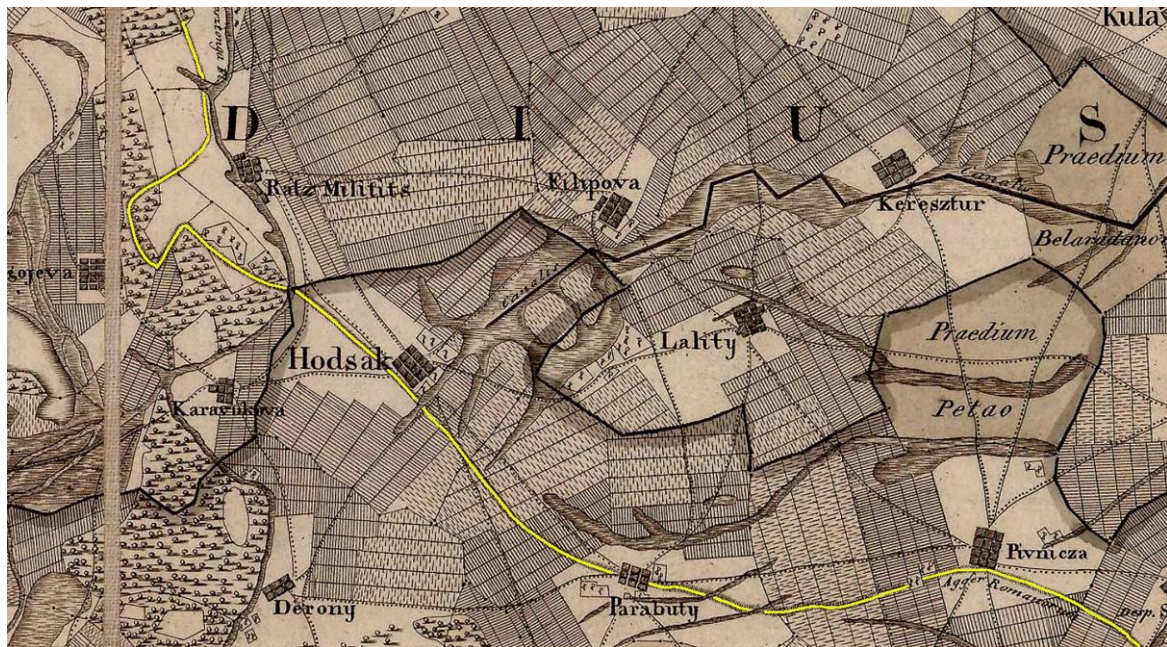
⁴² Prvi istraživač koji se posvetio ovom pitanju i koji je prvi upotrebio naziv ‘rimski šančevi’ bio je grof Luiđi Marsilji (Luigi Ferdinando Marsili), general austrijske vojske i čuveni italijanski učenjak, koji je duži vremenski period boravio u Podunavlju. Njegova kapitalna dela i karte koje je objavio imaju izuzetan značaj za razvoj srpske arheologije.

zaštitu dunavske granice (limesa) rimske imperije (Ivanišević i Bugarski 2018). Ovu pretpostavku potvrđuju i arheološki nalazi konstrukcija koje su dokumentovane na više mesta. Tako su na trasi rimskog šanca u Doroslovu i Prigrevici otkrivene konstrukcije interpretirane kao kapije sa kulama (Buday 1913).

Kao što je već pomenuto, jedan deo trase "malog rimskog šanca" prolazi i kroz teritoriju opštine Odžaci. Od Prigrevice do Srpskog Miletića šanac se pruža gotovo pravolinijski. Oko dva kilometra severozapadno od centra Srpskog Miletića, u blizini desne obale kanala DTD, odnosno nekadašnjeg toka reke Mostonge, trasa šanca se usmerava ka jugozapadu, prema Bogojevu. Na samom ulazu u današnje naselje Bogojevo šanac pravi lučno skretanje ka jugu, a zatim naglo, gotovo pod pravim uglom, skreće ka severoistoku. Nakon približno dva kilometra, trasa ponovo menja pravac ka jugoistoku i dalje se pruža relativno pravolinijski u pravcu Odžaka, prelazeći Mostongu kod lokaliteta Mostanica. U Odžacima je rimski šanac prolazio trasom današnje ulice Mostonga, koja je u prošlosti i nosila naziv Ulica rimskih šančeva. Od tog mesta šanac se nastavlja blago lučnom putanjom ka Ratkovu, prolazi kroz samo naselje i dalje se pruža ka istoku, prema Kulpinu. Neobičan pravac rimskog šanca na prostoru između Bogojeva i Srpskog Miletića do danas nije u potpunosti razjašnjen. Stiče se utisak da je trasa namerno formirana kao obilaznica oko desne obale Mostonge i prostora između ova dva naselja. Iako razlozi za ovakvo usmerenje nisu sa sigurnošću poznati, postoje različite pretpostavke. Prema mišljenju P. Velenrajtera (1961a, 56), moguće je da se na tom mestu u vreme gradnje nalazilo sarmatsko utvrđenje, zbog čega su Rimljani odlučili da šanac zaobiđe taj prostor.⁴³ Drugo ponuđeno objašnjenje, koje deluje ubedljivije, jeste da je trasa šanca zaobišla područje desne obale Mostonge kod Srpskog Miletića zbog vodoplavnog terena.

⁴³ Ova pretpostavka pokazuje ograničenu održivost iz dva ključna razloga. Prvo, do sada na području Bačke nisu zabeležena sarmatska utvrđenja. Drugo, rekognosciranjima i arheološkim iskopavanjima koje je sproveo Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Petrovaradin nije potvrđeno prisustvo sarmatskog materijala na tom prostoru.

Na starim austrougarskim kartama može se videti da je na delu gde šanac skreće ka Bogojevu Mostonga formirala manji rukavac. Takođe, zapadno i jugozapadno od Srpskog Miletića reka je prikazana znatno šire, sa više manjih rukavaca na njenoj zapadnoj, desnoj obali. Uprkos kasnijem uređenju korita Mostonge izgradnjom kanala DTD, ovaj prostor ni danas nije u potpunosti obradiv, već se na tom mestu nalaze ribnjaci. Treba istaći da su brojni autori ranije smatrali, a pojedini i danas smatraju, da se trasa Malog rimskog šanca prekida kod Srpskog Miletića i nastavlja na levoj obali Mostonge, pri čemu su svesno ili nesvesno zanemarivali krivinu koju šanac pravi ka Bogojevu. Još je Đ. Ciraki početkom XX veka ukazivao na to da se rimski šanac ne prekida, već da formira luk prema Bogojevu. Njegova glavna argumentacija zasnivala se na sopstvenim zapažanjima prilikom obilaska ovog terena, kao i na činjenici da je na pojedinim starim kartama (kao što je slučaj sa

Karta Antala Bauera iz 1825. godine (preuzeto sa digitalna.nsk.hr)

mapom Antala Bauera iz 1825. godine) ucrtan ovaj zavijutak. U kasnijem periodu P. Velenrajter je ovu tvrdnju jasno potvrdio terenskim istraživanjima tog prostora (Velenrajter 1961a, 55–56). Danas se pojedini delovi trase rimskih šančeva kod Bogojeva mogu jasno uočiti i na savremenim satelitskim snimcima, naročito u jugozapadnom delu zavijutka, gde se prepoznaje segment rova koji gotovo pod pravim uglom skreće ka severoistoku, u potpunosti odgovarajući prikazima sa starih karata.

Satelitski snimak Malog rimskog šanca, skretanje istočno od Bogojeva (Google Earth)

Seoba Naroda

Velika seoba naroda predstavlja jedan od najturbulentnijih perioda evropske istorije. Kao zvanični početak ovog perioda obično se uzima 375. godina, kada su Huni, prolaskom kroz tzv. Vrata naroda (prolaz između planine Ural i Kaspijskog jezera), pokrenuli lanac masovnih migracija brojnih plemenskih zajednica. Iako su i u ranijim periodima bila prisutna učestala pomeranja stanovništva, naročito germanskih plemena, upravo ovaj događaj označio je početak dinamičnih i dubokih promena koje su izmenile etničku kartu Evrope i dovele do konačnog pada Zapadnog rimskog carstva. Hunski plemenski savez, u kojem su Huni predstavljali vladajući narod, obuhvatao je i veliki broj potčinjenih plemena. Među njima su dominirala germanska plemena, poput Gepida, Ostrogota i Langobarda, kao i Alani (pleme blisko Sarmatima, takođe iranskog porekla), ali i mnoga druga plemena koja su činila značajan deo hunske vojne strukture. Pretpostavlja se da su u okviru ovog saveza učestvovala i određena slovenska plemena, kao i preostale sarmatske zajednice. Na prostor današnje Vojvodine Huni dospevaju oko 418. godine, nakon čega je sedište njihove države premešteno u južni deo panonske nizije, verovatno na područje današnjeg Banata ili Bačke. Atila, poznat u rimskim izvorima pod nadimkom Bič Božji (lat. *Flagellum Dei*), preuzeo je vlast nad Hunima 434. godine zajedno sa svojim bratom Bledom. Prvi veliki vojni pohod na teritoriju Istočnog rimskog carstva Atila je preduzeo 441. godine, kada su napadnuti Sirmijum i Singidunum. Već naredne godine, istočnorimski car Teodosije II mobilisao je vojsku iz Afrike i kovao velike količine zlata u pokušaju da finansira vojsku koja bi pružila značajniji otpor Hunima, ali bez uspeha. Sledeći hunski pohod usledio je 443. godine, kada su njihove snage prodrle sve do same prestonice Istočnog rimskog carstva - Konstantinopolja. Istočnorimski car bio je primoran da pristane na mirovne uslove koji su podrazumevali isplatu znatne sume zlata u zamenu za mir, kao i obavezu redovnog godišnjeg plaćanja danka. Poslednji veliki

napad Huna na teritoriju Istočnog rimskog carstva dogodio se 447. godine, kada su brojni gradovi na Balkanskom poluostrvu bili opustošeni. Već naredne, 448. godine, Istočno rimsko carstvo je uputilo diplomatsku misiju na Atilin dvor, u čijem sastavu se nalazio i retor Prisk, koji je u svojim spisima ostavio dragoceno svedočanstvo o tom putovanju. Na osnovu njegovih zapisa saznaje se da je na prostoru Banata i Bačke u to vreme obitavalo stanovništvo koje je govorilo jezikom nepoznatim Prisku, a koji nije bio ni hunski ni gotski. Prema mišljenjima pojedinih istraživača, narod koji pominje Prisk mogao bi se poistovetiti sa Slovenima, međutim, za sada ne postoje pouzdani dokazi koji bi potvrdili takve pretpostavke. Nakon zaključenja mirovnog sporazuma sa Istočnim rimskim carstvom, Atila je 450. godine pokrenuo pohod na teritorije Zapadnog rimskog carstva, sa promenljivim vojnim uspehom, da bi svega nekoliko godina kasnije preminuo. Nakon Atiline smrti 453. godine, hunski plemenski savez se raspao u kratkom vremenskom rasponu. Već naredne, 454. godine, došlo je do odlučujuće bitke na reci Nedao⁴⁴ između hunsko-ostrogotskog saveza predvođenog Atilinim sinovima i koalicije germanskih plemena, na čelu sa Gepidima. U ovoj bici Huni su doživeli težak poraz, čime je njihova dominacija u Panoniji definitivno okončana. Iz pomenutog sukoba kao najveći pobednici izašli su Ostrogoti, iako su se formalno borili na strani poraženih Huna. Nakon bitke uspostavili su kontrolu nad južnim delom Panonske nizije, obuhvatajući i prostor današnje Bačke. Međutim, njihova dominacija u ovom regionu bila je kratkog daha, budući da su tokom narednih decenija napustili panonski prostor. Oko 473. godine prelaze u Ilirik, a potom, 489. godine, pod vođstvom Teodorih Velikog, započinju pohod na Italiju, gde će osnovati Ostrogotsko kraljevstvo koje je trajalo do sredine VI veka. Nakon njihovog odlaska, pretpostavlja se da je prostor Bačke, iako o tome ne postoje

⁴⁴ Reka Nedao, koja za sada još uvek nije pouzdano identifikovana, prema mišljenju pojedinih autora mogla bi predstavljati pritoku Save. Ipak, prema drugim tumačenjima, verovatnije je reč o reci Nadela u Banatu, što se čini prihvatljivijim s obzirom na činjenicu da je područje Banata predstavljalo središte hunske države.

neposredni pisani izvori, bio uključen u sastav novoformiranog gepidskog kraljevstva, koje je postojalo sve do 567. godine. Sredinom VI veka, pod uticajem Vizantije, germansko pleme Langobarda naseljava se na području srednjeg Podunavlja, sa zadatkom da oslabi i konačno uništi gepidsku državu. Nakon niza neuspješnih sukoba, Langobardi su potražili saveznike među Avarima, novopridošlim narodom sa istoka. Zajedničkim snagama uspjeli su 567. godine da poraze Gepide i unište njihovu državu. Međutim, već naredne godine, u proleće 568. godine, uviđajući da Avari predstavljaju novu i znatno veću pretnju, Langobardi napuštaju srednje Podunavlje i sele se u Italiju. Iz istorijskih izvora saznaje se da su se zajedno sa Langobardima u Italiju povukli i pripadnici drugih naroda iz područja srednjeg Podunavlja, koji su, poput njih, strahovali od avarske ekspanzije. Dolaskom Avara započinje novo poglavlje u istoriji Karpatskog basena, jer će njihova dominacija obeležiti političku i vojnu sliku ovog prostora tokom naredna dva veka.

Arheološki nalazi koji se mogu povezati sa periodom Seobe naroda na prostoru Bačke relativno su brojni, ali u najvećem broju slučajeva reč je o slučajnim nalazima nakita ili o pojedinačnim grobovima, dok su naselja iz ovog perioda znatno slabije otkrivena i istražena. Jedan od osnovnih problema u proučavanju ove materijalne građe jeste njena etnička atribucija, naročito imajući u vidu izražene kulturne sličnosti između dva dominantna naroda tog doba – Ostrogota i Gepida. Na teritoriji današnje opštine Odžaci, u selu Karavukovu, otkriven je izuzetan grobni nalaz koji se datuje u drugu polovinu V veka. Do otkrića je došlo 1907. godine, kada je Adam Birli, prilikom kopanja zemlje za potrebe lokalne ciglane, naišao na grob, najpre otkrivši ljudsku lobanju, a zatim i prateće priloge. Te iste godine Mađarski narodni muzej (*Magyar Nemzeti Múzeum*) otkupio je sve pronađene predmete, koji se i danas čuvaju u njegovim zbirkama. Iako tačna lokacija groba nije precizno utvrđena, na osnovu dostupnih podataka pretpostavlja se da se nalazio na levoj obali nekadašnjeg toka reke Mostonge, danas kanala Dunav-Tisa-Dunav (DTD), u neposrednoj blizini sela Karavukovo.

Grobni inventar iz Karavukova obuhvatao je sledeće predmete: srebrnu kopču sa pozlatom, dve zlatne naušnice sa poliedarskim elementima u koje su umetnuti almandini, toaletni pribor izrađen od srebra (pincetu ukrašenu pozlaćenim vrežama i almandinima, držač za ogledalo, rupičastu kašičicu i kašičicu za uho), dve perle od ćilibara, jednu perlu od kalcedona, kao i zlatnik cara Teodosija II, iskovan 443. godine u Konstantinopolju. Nalaz je prvi put objavljen 1917. godine, a najveću pažnju stručne javnosti privukla je upravo srebrna kopča izuzetno luksuzne izrade, remek-delo kasnoantičkog juvelirstva. Kopča je izrađena od srebra sa pozlatom tehnikom livenja, dok su za dekorativne detalje korišćene tehnike nijeliranja i rovašenja. Ornamentika se sastoji od spiralnih vreža i ivica

*Nalazi iz groba kod Karavukova, period Seobe naroda
(preuzeto iz: Kiss 1983, 113, Abb.9)*

u obliku vrpce, dok je trn kopče oblikovan u vidu stilizovane zmijske glave. Na bočnim stranama prikazane su dve stilizovane figure ptica grabljivica, a na površini kopče raspoređeno je deset ležišta u kojima su prvobitno bili umetnuti almandini.⁴⁵ Značaj karavukovačke kopče potvrđuje i činjenica da je čitav stil izrade nakita dobio naziv upravo po ovom nalazu – Karavukovo stil ili Bačordaš, kako je poznatije u stručnoj

⁴⁵ Na osnovu novijih analiza koje su obuhvatale ispitivanje almandina sa tri primerka nakita, među kojima i karavukovački nalaz, utvrđeno je, na osnovu hemijskog sastava i mineralnog prisustva, da almandini potiču iz oblasti južne Indije ili sa Šri Lanke (Mozgai, Horváth i Bajnóczi 2021, 64).

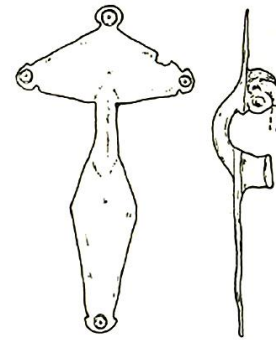
*Srebrna kopča sa pozlatom, Karavukovo,
period Seobe naroda (preuzeto iz: Vágó 2015, 398)*

postoji značajno neslaganje. S obzirom na to da se datuje u sredinu ili čak u drugu polovinu V veka, period u kojem su se na ovom prostoru, u kratkom vremenskom razmaku, smenjivali Gepidi i Ostrogoti, većina autora sklona je da nalaz pripíše jednom od ta dva naroda. Ipak, na osnovu pisanih izvora iz tog vremena, verovatnije je da je u ovom grobu sahranjena istočnogotska plemkinja, preminula u poslednjoj deceniji Atiline vladavine ili nešto kasnije. S obzirom na činjenicu da je reč o usamljenom grobu, što je

stranoj literaturi (mađ. *Bácsordas* - mađarski naziv za Karavukovo). Ova specifična grupa nakita rasprostranjena je na širokom prostoru, od južne Rusije do Italije, a prema mišljenju istraživača, nastala je na osnovu kasnocarske tradicije provincijalno-rimskih radionica (Dimitrijević, Kovačević i Vinski 1962, 43). Radionice u kojima je izrađivan nakit karavukovskog stila najverovatnije su se nalazile na teritoriji Rimskog carstva, u nekom od većih urbanih središta, poput Sirmijuma ili Singidunuma. Ipak, stilske karakteristike nakita ukazuju na prisustvo elemenata specifičnih za varvarske narode, što sugeriše da je reč o proizvodima izrađenim po narudžbini, prilagođenim estetskim preferencijama hunskih i germanskih plemena (Vinski 1962, 79). Kada je reč o etničkoj atribuciji ovog grobnog nalaza, među istraživačima

česta pojava za nalaze iz tog perioda, može se pretpostaviti da je pokojnica preminula tokom jedne od brojnih migracija koje su obeležile to vreme. Izuzetno dobro očuvan zlatnik cara Teodosija II ukazuje na to da je bio veoma malo korišćen, ili čak da uopšte nije bio u upotrebi. Ovaj zlatnik može se dovesti u vezu sa velikom količinom novca iskovanog u Konstantinopolju radi isplate godišnjeg danka Hunima.

Još jedan značajan nalaz sa teritorije opštine Odžaci, datovan u period seobe naroda, predstavlja bronzana fibula otkrivena u ataru sela Lalić.⁴⁶ Ona je pronađena na potesu Nepalovo (istočno od sela), u profilu iskopa za kanal, zajedno sa ljudskim kostima, pa se pretpostavlja da je reč o grobnom nalazu (Трбуховић 1991, 429). Fibula je izrađena od bronzе; glava joj je trouglaste forme, dok je noga oblikovana u vidu romba, što je česta morfološka odlika fibula iz perioda seobe naroda. Na temenima trouglaste glave nalaze se polukružna proširenja na kojima je utisnut ornament u vidu kruga sa tačkom u sredini, a isti ornament javlja se i na nozi fibule. Ovakav ukrasni motiv veoma je čest u kasnoantičkom juvelirstvu, kao i u periodu seobe naroda koji je usledio nakon toga. Fibula se, na osnovu stilskih i tipoloških karakteristika, datuje u period druge polovine V i prve polovine VI veka, a može se povezati sa germanskim kulturnim krugom (Ostrogoti, Gepidi, Langobardi) iako je verovatno izrađena u nekoj od radionica na teritoriji carstva (Трбуховић 1991, 436).

Crtež bronzane fibule, Lalić, period Seobe naroda, (preuzeto iz: Трбуховић 1991, 438/1)

⁴⁶ Autorka rada, u kome je fibula publikovana, napominje da je predmet dobila zahvaljujući ljubaznošću S. Karmanskog. (Трбуховић 1991, 429). Nije poznato da li je fibula bila deo privatne kolekcije, s obzirom na da se ne nalazi među arheološkim materijalom Muzejske jedinice u Odžacima.

Srednji vek

Prema zvanično prihvaćenoj periodizaciji, srednji vek započinje padom Zapadnog rimskog carstva 476. godine i traje više od jednog milenijuma, sve do 1492. godine, kada Kristofor Kolumbo otkriva Ameriku. Ipak, ova hronološka podela nije univerzalno primenjiva, već se u zavisnosti od regiona i kulturno-istorijskih okolnosti modifikuje i produžava. Srednji vek se u popularnoj percepciji često označava kao „mračno doba“ civilizacije, period u kojem su kultura i nauka stagnirale, pa čak i nazadovale.⁴⁷ Takva ocena, međutim, predstavlja pojednostavljeno i delimično netačno shvatanje, budući da su upravo u tom periodu nastali temelji mnogih kasnijih društvenih, političkih i kulturnih procesa koji će oblikovati modernu Evropu. Na ruševinama nekadašnjeg Zapadnog rimskog carstva formiraju se nove države, od kojih je većina sebe smatrala legitimnim naslednikom nekada slavne rimske imperije. Tokom ranog srednjeg veka dolazi do dubokih društveno-ekonomskih promena koje rezultiraju nastankom feudalizma, jednog od ključnih obeležja srednjovekovne Evrope. U istom periodu ne prestaju ni seobe naroda započete prodorom Huna u Evropu, pa dolazi do stalnog priliva novih etničkih zajednica, naročito sa istoka. Iz kulturno-istorijske perspektive, može se smatrati da se proces Velike seobe naroda nastavlja i u kasnijim vekovima, zbog čega pojedini autori ovaj period hronološki produžavaju sve do VIII, pa čak i IX veka.

⁴⁷ Termin „mračno doba“ potiče od pojedinih zapadnoevropskih istoričara iz perioda renesanse, koji su njime želeli da označe vremenski raspon od V do X veka. Ovaj period smatra se „mračnim“ zbog njegovog relativnog nepoznavanja, odnosno zbog oskudnosti i nedostatka sačuvanih pisanih izvora.

Rani srednji vek

Rani srednji vek na prostoru Bačke, kao i šire oblasti Panonske nizije, obeležen je dolaskom novih naroda sa istoka – Avara i Slovena. Avari ili Obri, kako su ih zvali Sloveni, predstavljali su narod, odnosno savez plemena, mongolsko-turkijskog porekla. Njihova istorija seže daleko u prošlost, sve do V veka pre nove ere, kada su, prema kineskim pisanim izvorima, naseljavali područja centralne Azije. Na prostor Panonske nizije Avari dospevaju u drugoj polovini VI veka, pod vođstvom kagana Bajana.⁴⁸ Nakon uništenja gepidske države 567. godine i odlaska Langobarda u Italiju, o čemu je ranije bilo reči, Avari postaju gospodari Panonske nizije, gde osnivaju Avarski kaganat, kako je poznatiji u istorijskoj i arheološkoj literaturi. Zajedno sa Avarima na ovo područje dolaze i drugi narodi, pre svega Sloveni i Bugari, koji su bili potčinjeni avarskoj vlasti. Pored njih, na prostoru Panonije nastavilo je da živi i lokalno stanovništvo gepidskog, pa čak i sarmatskog porekla, koje je, po svoj prilici, u miru opstajalo u svojim naseljima, verovatno plaćajući danak Avarima. U okviru Avarskog kaganata, Avari verovatno nisu predstavljali najbrojniji deo populacije, ali su činili vladajući, odnosno elitni sloj društva. Ubrzo po dolasku u Panonsku niziju, Avari započinju sukobe sa Vizantijom, a već 582. godine uspevaju da zauzmu Sirmijum, nakon surove dvogodišnje opsade, čime potvrđuju svoju vojnu moć i političku dominaciju u regionu. Tokom narednih decenija Avarski kaganat dostiže vrhunac svoje moći, obeležen čestim vojnim pohodima i pljačkaškim napadima na vizantijske teritorije na Balkanskom poluostrvu. Jedan od retkih uspešnih pokušaja Vizantije da se suprotstavi avarskoj ekspanziji dogodio se krajem VI i početkom VII veka, kada je vizantijski vojskovođa Prisk prešao na područje današnje Bačke i naneo poraz avarskoj vojsci u bici kod Titela (Ковачевић 1977, 60). Dolaskom cara Iraklija (610-641) na vizantijski presto, Vizantijsko carstvo se povlači sa većine svojih podunavskih i

⁴⁸ *Kagan* (ili: *hagan*, u prevodu veliki han ili doslovno “kan kanova”) je titula avarskog vođe na teritoriji srednje Azije. Kagan Bajan bio je drugi po redu avarski vladar koji je delovao na evropskom tlu.

centralnobalkanskih teritorija, svesno sopstvene nemoći da ih dalje brani od učestalih napada varvarskih plemena. Istovremeno, period Iraklijeve vladavine obeležava i sprovođenje sveobuhvatnih reformi koje su revitalizovale oslabljenu državu i omogućile njen opstanak tokom narednih vekova. U leto 626. godine udružene snage Avara i Slovena, uz podršku persijske vojske, započele su opsadu Carigrada. Opsada se završila potpunim porazom avarske vojske, čime je njihova politička i vojna moć nadalje značajno oslabila. Pored velikih gubitaka u ljudstvu tokom same opsade, među preostalim avarskim trupama izbila je i epidemija kuge, koja je dodatno devastirala njihove redove. Nakon poraza, unutar Avarskog kaganata dolazi do unutrašnjih sukoba i raslojavanja, dok se pojedina slovenska i bugarska plemena oslobađaju avarske dominacije i postaju samostalni politički subjekti. Period koji je usledio nakon avarskog poraza pod zidinama Carigrada obeležen je nastavkom intenzivnih migracionih procesa i formiranjem novih političkih saveza. U tom periodu dolazi i do doseljavanja slovenskih plemena, među kojima i Srba i Hrvata, na Balkansko poluostrvo, zatim do osamostaljivanja bugarskih plemena pod vođstvom Kuvrata, kao i do ujedinjenja slovenskih plemena u centralnoj Evropi u okviru tzv. Samovog plemenskog saveza (Gračanin 2011, 137).

U poslednjoj četvrtini VII veka na prostoru Panonske nizije započinje drugi talas avarskog prodora sa istoka, na šta ukazuju arheološki nalazi i antropološki podaci (Ковачевић 1977, 84), dok su pisani izvori o tim događajima izuzetno oskudni. Period koji u stručnoj literaturi nosi naziv Drugi avarski kaganat obuhvata približno vreme od kraja VII do kraja VIII, odnosno početka IX veka. Za razliku od ranijeg perioda avarske dominacije, kada su njihove vojne i političke ambicije bile usmerene pre svega prema Vizantijskom carstvu, tokom drugog perioda preovlađuju sukobi sa severozapadnim susedima – Bavarcima, a kasnije i sa franačkom državom. Istovremeno, na jugoistočnim granicama Panonske nizije formira se nova politička sila – Bugarska, pod vođstvom hana Asparuha, koja će u narednim vekovima proširiti svoju teritorijalnu kontrolu i na delove Panonske nizije. U poslednjoj deceniji VIII veka započinju avarsko-franački ratovi koji su,

kako će se ubrzo pokazati, imali pogubne posledice po opstanak Avarskog kaganata. Franačka država, kojom je u tom periodu vladao Karlo Veliki, predstavljala je jednu od najmoćnijih političkih i vojnih sila ranog srednjeg veka. Sukobi između Avara i Franačaka trajali su više godina, a Avari su u najvećem delu ratovanja bili u podređenom položaju i primorani na defanzivu. U jesen 795. godine slovenski vojskovođa i najamnik Vojnomir⁴⁹ poveo je vojsku protiv Avara iz pravca zapadnog Balkana. Prešavši područje Slavonije i Dunav, verovatno u blizini današnjeg Erduta ili Iloka, Vojnomir je prodro u središte avarske teritorije i uništio prestonicu Kaganata, koju pisani izvori nazivaju "ring".⁵⁰ Tom prilikom zaplenjene su velike količine dragocenosti, koje su, prema izvorima, na dvanaest volovskih kola poslate Karlu Velikom. Nakon ovog teškog poraza Avari su bili prinuđeni da priznaju vlast Franačke države, zadržavši ograničenu autonomiju. Tokom narednih godina zabeleženi su pokušaji obnavljanja avarske samostalnosti, ali su svi završili bez uspeha. Konačan udarac avarskoj državi zadat je 804. godine, kada je sa jugoistoka bugarski han Krum izvršio napad na ostatke Kaganata, čime je dodatno ubrzao nestanak Avara sa istorijske scene (Ковачевић 1977,98). U tom periodu teritorija Bačke postaje granično područje između dve velike sile – Franačkog kraljevstva i Bugarskog carstva. Na osnovu arheoloških nalaza koji pripadaju franačkoj materijalnoj kulturi, pretpostavlja se da je granica između ovih država bio Dunav, pri čemu je Bačka ulazila u sastav Bugarske, dok su Srem i Slavonija pripadali Franačkoj državi. Iako su bili desetkovani, ostaci

⁴⁹ Vojnomir se u izvorima pominje kao predvodnik franačke vojske. Prema mišljenju pojedinih autora, reč je o slovenskom knezu koji je uživao određeni stepen autonomije u okviru Franačkog carstva. Drugi autori, međutim, smatraju da je Vojnomir bio plaćenik koji je, zahvaljujući svojim izraženim vojnim i liderskim sposobnostima, stekao visok položaj u franačkoj vojnoj hijerarhiji.

⁵⁰ Pisani izvori iz tog vremena prestonicu avarske države označavaju kao „ring“, što u prevodu znači „prsten“. Pretpostavlja se da je reč o kružnom zemljanom ili drvenom utvrđenju koje se nalazilo na prostoru avarske države. Prema pojedinim autorima, Avari su posedovali više utvrđenja ovog tipa, ali je upravo ono koje je razrušeno imalo status glavnog sedišta. Arheološki, međutim, ovaj tip naselja do danas nije potvrđen.

avarskog stanovništva nastavili su da žive na području Bačke, a u kasnijim izvorima pominju se i kao najamnici u bugarskoj vojsci.

Arheološki nalazi koji potiču iz perioda avarske dominacije na području opštine Odžaci su brojni, što svedoči o visokom stepenu naseljenosti ovog prostora tokom ranog srednjeg veka. Na teritoriji opštine mogu se izdvojiti dve glavne zone koncentracije nalazišta iz avarskog perioda. Prva obuhvata područje između Odžaka i Bačkog Gračaca, dok se druga prostire u naselju Bogojevo i njegovoj neposrednoj okolini, u pravcu istoka i juga, odnosno prema Srpskom Miletiću i Karavukovu. U prvoj zoni iskopavana su dva naselja i tri nekropole, na prostoru od oko 2 × 4 km. Lokalitet Odžaci V nalazi se oko 2 km severno od periferije Odžaka, a većim delom oštećen je građevinskim radovima iz 1961. godine, tokom izgradnje mosta na železničkoj pruzi Odžaci-Sombor. O postojanju lokaliteta S. Karmanski saznao je tek 1963. godine, nakon čega je sproveo manja arheološka iskopavanja. Prema njegovoj proceni, tokom građevinskih radova na mestu iskopa, uništeno je više od šezdeset grobova, dok je sačuvano svega petnaest, koji su se nalazili na dubini većoj od dva metra (Karmanski 1975b, 7). Iskopavanja na ovom lokalitetu su u više navrata sprovodili stručnjaci Gradskog muzeja u Somboru tokom 1963. i 1964. godine, kada su radovi vanredno prekinuti,⁵¹ te ponovo 1968. godine pod rukovodstvom Pavla Velenrajtera, kustosa pomenutog muzeja. Tokom ovih istraživanja ukupno je otkriveno šezdeset grobova, od kojih se većina datuje u drugu polovinu VIII veka, odnosno u period Drugog avarskog kaganata, dok je manji broj grobova datovan u srednjeavarski period (Буџарски 2014, 418). Južno od ove nekropole površinski je registrovano postojanje istovremenog naselja. Lokalitet Odžaci IV nalazi se na periferiji naselja Odžaci, na izlazu prema Bačkom Gračacu, na prostoru oko današnje zgrade

⁵¹ Tokom arheoloških iskopavanja sprovedenih 1964. godine dogodila se nesreća usled obrušavanja pregradnog zida između dve sonde. Tom prilikom teško su povređeni arheolozi Ilinka Nađ i Petar Pop Lazić. Uzrok obrušavanja bila je vibracija izazvana prolaskom šinobusa na obližnjoj, već izgrađenoj železničkoj pruzi.

mlekare i jugoistočno od nje, oko 2 km južno od lokaliteta Odžaci V. Otkriven je 1964. godine prilikom kopanja rova za toplovodne cevi i električne instalacije. Tom prilikom je uništeno ili oštećeno devet grobova, dok je kasnijim arheološkim istraživanjima, koja je sproveo S. Karmanski, otkriveno još dvadeset tri groba. Većina pokojnika sahranjenih na ovoj nekropoli bila je položena u pravcu zapad-istok, uz nekoliko izuzetaka. Na osnovu nalaza grobnih priloga, nekropola je korišćena u kontinuitetu od druge polovine VII veka pa sve do kraja VIII ili početka IX veka (Бугарски 2014, 410). Još jedna nekropola iz perioda avarske dominacije zabeležena je na prostoru današnje fabrike Kartonaže, na oko 800 m udaljenosti od lokaliteta Odžaci IV. Otkrivena je 1980. godine prilikom izvođenja radova na postavljanju električnog voda, nakon čega su sprovedena manja zaštitna istraživanja. Tom prilikom je otkriveno ukupno pet grobova, među kojima se ističe jedan konjanički grob. Ovaj grob bio je smešten u raku dimenzija 2,2 × 1,8 m, pri čemu je skelet konja bio položen na jednom banku, 25 cm plice u odnosu na skelet ljudske individue. Konj je ležao na truhu sa podvijenim nogama (Karmanski i Radojević 1984, 4). Na osnovu analize grobnih nalaza, ustanovljeno je da je nekropola kod Kartonaže korišćena od druge polovine VII veka i tokom VIII veka (Бугарски 2014, 423). Tokom radova na gasifikaciji opštine Odžaci 2011. godine, na ovom lokalitetu sprovedena su zaštitna arheološka iskopavanja (PZZZSK, Lj. Tadin), prilikom kojih je otkriveno šest grobova ukopanih u

Iskopavanje kod Kartonaže 2011. godine, grob 1

pravougaone rake, pretežno orijentisane u pravcu severozapad–jugoistok. Otkriveni grobovi na lokalitetu Kartonaža pripadaju poznom periodu Avarskog kaganata (Бугарски 2014, 423). Na prostoru današnje radne zone u Odžacima, između lokaliteta Odžaci IV i Kartonaža, na potezu Male oranice, tokom 2011, 2012. i 2016. godine sprovedena su zaštitna arheološka iskopavanja koja je realizovao Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture. Istraživanja su realizovana u okviru radova na gasifikaciji opštine, na trasama deonica Odžaci–Bački Gračac (rukovodilac Ljiljana Tadin) i Odžaci–Kula, kao i prilikom izgradnje dve proizvodne hale kompanije Magna i saobraćajnice u okviru radne zone (rukovo-

*Iskopavanja radne zone Odžaci, zemunica iz ranog srednjeg veka
(Dokumentacija PZZZSK)*

dilac Ivana Pašić). Na tom lokalitetu istraženo je naselje koje se, kao i obližnje nekropole, može datovati u period od druge polovine VII veka do početka IX veka. U okviru naselja otkriveno je više od stotinu objekata, među kojima su stambeni objekti – poluzemunice sa ognjištima ili pećima smeštenim u jednom uglu (Ђорђевић 2019, 338), zatim bunari, ekonomske jame, pozajmišta zemlje, objekti sa zemljanim kuhinjskim pećima, kao i veliki

kompleksi rovova koji su služili regulisanju i korišćenju voda na ovom pretežno močvarnom terenu (Dokumentacija PZZZSK). Naselje se prostorno dodiruje sa obe pomenute nekropole, te se obe mogu povezati sa njim. Razlog postojanja dve nekropole uz jedno naselje, međutim, ne može se pouzdano utvrditi. Oko 6 km istočno od radne zone, na lokalitetu Jaroš kod Lalića, tokom zaštitnih radova prilikom gasifikacije

*Iskopavanja radne zone Odžaci, zemunica iz ranog srednjeg veka
(Dokumentacija PZZZSK)*

(PZZZSK, I. Pašić) istražen je manji deo naselja sa ukopanim poluzemunicama koje su imale zemljane peći za grejanje smeštene u jednom uglu (Ђорђевић 2019, 337). Na osnovu nalaza arheološkog materijala, naselje u Jarošu je datovano u VII vek. Još jedno naselje, datovano u period ranog srednjeg veka, ali nešto mlađe nego prethodno (iz druge polovine VIII veka), istraženo je severoistočno od radne zone, prilikom izgradnje gasovoda Odžaci-Kula (PZZZSK, I. Pašić). Rekognosciranjem terena severno od radne zone, utvrđeno je postojanje još jednog naselja iz perioda ranog srednjeg veka, koje se može povezati sa istraženom nekropolom Odžaci V. Velika koncentracija naselja iz ranog srednjeg veka na prostoru istočno od Odžaka ukazuje na gustu naseljenost ovog područja tokom tog perioda. Po svemu sudeći, naselje u okviru radne zone je bilo centralnog karaktera, najveće i dugotrajnije, a oko njega su se formirala brojna manja naselja.

U ataru sela Bogojevo konstatovano je postojanje tri nekropole koje se datuju u period avarske dominacije. S obzirom na njihovu međusobnu blizinu, postoji mogućnost da su činile jedinstvenu, prostorno veću nekropolu. Prva nekropola, u literaturi poznata kao Bogojevo I, nalazi se na izlazu iz sela Bogojevo prema Srpskom Miletiću, delimično zahvatajući istočnu periferiju naselja i krivinu koju na tom mestu formiraju tzv. Rimski šančevi, o čemu je ranije bilo reči. Ova nekropola je otkrivena krajem XIX veka zaslugom seoskog sveštenika i poverenika Gradskog muzeja u Somboru, Đule Cirakija, koji je prilikom više iskopavanja evidentirao 43 groba iz perioda avarske dominacije. Dodatna istraživanja obavljena su pedesetih godina XX veka pod rukovodstvom Pavla Velenrajtera, kustosa Gradskog muzeja u Somboru, kada je otkriveno još 29 grobova. Pokojnici su uglavnom sahranjivani u pravougaonim rakama, orijentisanim u pravcu severozapad–jugoistok, što je tipična orijentacija za avarsku pogrebnu praksu. Treba posebno istaći vojničku komponentu ove nekropole: zapaža se veći broj grobova streličara, u kojima su pronađene koštane oplata lukova i vrhovi strela, kao i jedan grob sa mačem. Nekropola se datuje u prelazni period između dva Kaganata, odnosno u drugu polovinu VII veka. Druga nekropola, označena kao Bogojevo II, nalazi se južno od puta Bogojevo–Srpski Miletić, iako njena tačna lokacija nije precizno definisana. Na ovom nalazištu otkrivena su četiri groba, orijentisana u pravcu severozapad–jugoistok, sa skromnim grobnim priložima. Treća nekropola (u literaturi označena kao Bogojevo IV) smeštena je u južnom, tačnije jugoistočnom delu sela, duž trase železničke pruge Bogojevo–Karavukovo. Tokom zaštitnih arheoloških istraživanja, koja je sproveo lokalni učitelj i muzejski poverenik Jene Poganj, dokumentovano je oko 150 grobova (Pogány 1908). Grobovi su bili orijentisani u pravcu severozapad–jugoistok i sadržavali su mnogobrojne grobne priloge koji su pokojnicima polagani kao darovi za zagrobni život. Nekropole Bogojevo II i IV pripadaju istom hronološkom rasponu - od kraja VII do kraja VIII i početka IX veka.

Grobovi otkriveni na teritoriji opštine Odžaci sadržali su brojne grobne priloge karakteristične za avarsku materijalnu kulturu. Među njima posebno mesto zauzimaju keramičke posude i ostaci hrane i pića koji su pokojnicima polagani kao darovi za zagrobni život. U većini grobova pronađeni su ostaci ljuski jaja i životinjskih kostiju, dok su posude koje su se često nalazile uz skelete služile kao sudovi za hranu i piće, koje se, naravno, nisu mogli sačuvati u zemlji.⁵² Posude koje su se polagale uz pokojnika su najčešće manji lončići jednostavne izrade, rađeni gnjetanjem od slabije prečišćene gline, često nedovoljno pečeni i sa

Keramička posuda iz groba, Odžaci IV, rani srednji vek

Keramička posuda iz groba, Odžaci V, rani srednji vek

razgrnutim obodom. Pored ovih ručno rađenih posuda, pronađeni su i primerci keramike izrađene na nožnom grnčarskom vitlu, među kojima se ističe tzv. žuta keramika, čije se poreklo povezuje sa prostorima srednje Azije (Tomičić 2000, 150). Takođe je zabeleženo prisustvo lonaca izrađenih na ručnom vitlu koji su ukrašeni urezanim ukrasom. Kod pojedinih primeraka posuda izrađenih na grnčarskom kolu, pronađenih na nekropolama u Odžacima, uočava se izvesna asimetričnost, što može ukazivati ili na nedostatak veštine grnčara, ili na mogućnost da su namerno

⁵² Sa napretkom tehnologije i razvojem biohemijskih analiza, sve češće se ispituju tragovi sačuvani na dnu keramičkih posuda, na osnovu kojih je moguće utvrditi njihov nekadašnji sadržaj.

*Keramička posuda iz groba,
Ođzaci IV, rani srednji vek*

birani i polagani manje kvalitetni, „defektni“ primerci.⁵³ Osim hrane i pića, od kojih su do danas sačuvani uglavnom samo ostaci posuda i životinjske kosti, pokojnicima su u grobove polagani i predmeti koji su odražavali njihov svakodnevni život i društvenu ulogu. Na nekropoli Bogojevo I otkriven je veći broj muških grobova u kojima su pronađene koštane oplata refleksnih lukova⁵⁴, ponekad u kombinaciji sa vrhovima gvozdениh strelica. Oplate su najčešće bile položene uz telo pokojnika, od lobanje niz trup do kolena – što je omogućilo da se rekonstruiše dužina luka, koja je iznosila između 1,3 i 1,4 metra. Pored luka i strela, Avari su koristili i mačeve, a dva fragmentovana primerka pronađena su upravo na ovoj nekropoli. Ovi ratnički grobovi, kao i većina ostalih grobova sa lokaliteta Bogojevo I, datuju se u drugu polovinu VII veka, odnosno u srednjeavarski period (Бугарски 2014, 84–85). U

ženskim grobovima česti su nalazi keramičkih pršljenaka za vreteno i koštanih iglenica, koji svedoče o domaćim i zanatskim aktivnostima. Pored toga, gvozdeni noževi manjih dimenzija, koji nisu imali borbenu namenu, pronađeni su u mnogim grobovima kako muškim, tako i ženskim. Kao najbrojniji nalazi u avarskim nekropolama, kako u Bogojevu

⁵³ Još u okviru latenske kulture zabeležena je izrada takozvane grobljanske keramike – grnčarije slabijeg kvaliteta, krte i nedovoljno pečene, koja je imala isključivo simboličnu ili dekorativnu, a ne praktičnu funkciju. Moguće je da se slična pojava može uočiti i u okviru avarske keramike, naročito ako se uzme u obzir da su posude izrađene bez upotrebe grnčarskog vitla uglavnom slabog kvaliteta, što može ukazivati na njihovu namensku izradu za pogrebne rituale, a ne za svakodnevnu upotrebu.

⁵⁴ Refleksni luk karakteriše zakrivljenost njegovih krajeva u smeru suprotnom od strelca koji rukuje oružjem. Ova vrsta efikasnog oružja pojavljuje se na području Evrope sa dolaskom Huna, što je, između ostalog, doprinelo njihovoj vojnoj nadmoći u sukobima sa drugim varvarskim plemenima, ali i sa rimskom vojskom. Avarski refleksni luk predstavljao je tehnički još napredniju varijantu u odnosu na hunski, te je i on bio jedan od ključnih elemenata vojne premoći Avara na prostoru Panonske nizije.

i Odžacima, tako i širom Panonske nizije, izdvajaju se delovi nošnje pokojnika. Ovi predmeti nisu bili posebno ostavljeni kao grobni priloz, već su najverovatnije predstavljali deo odeće koju su pokojnici za života nosili u svečanim prilikama. Kao i u većini društava, hijerarhijski status imao je važnu ulogu, što se jasno vidi po razlikama u kvalitetu i bogatstvu odevnih ukrasa. Većina pokojnika bila je sahranjena sa skromnom nošnjom, dok su raskošniji ukrasi rezervisani za manji broj grobova, verovatno pripadnika višeg društvenog sloja. Na nekropolama u Odžacima i Bogojevu pronađeno je više primeraka naušnica, koje su čest nalaz u kasnoavarskim grobovima, i to kako u muškim, tako i u ženskim sahranama. Naušnice su najčešće bile izrađene od bronz, ređe od srebra ili zlata. Na primercima otkrivenim u Odžacima, donji deo naušnica ukrašen je privescima od staklenih perli ili livenim pseudogranulama. Od nakita se izdvajaju i relativno česti nalazi perli, koje su najčešće bile izrađene od staklene

Par bronzanih naušnica, Odžaci IV, rani srednji vek

Perle, Odžaci V, rani srednji vek

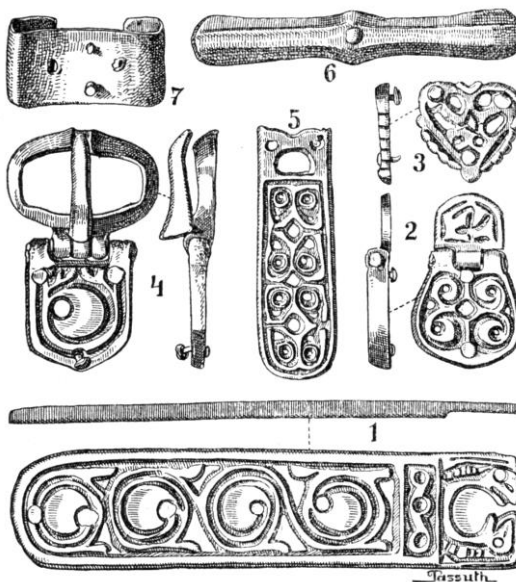
paste i nizane u ogrlice. Na nekropoli u Odžacima perle su pronađene u više grobova, u različitim oblicima, bojama i veličinama, čime se postizao izražen vizuelni i estetski efekat. Kada je reč o nakitu, treba pomenuti i nalaz nekoliko jednostavno izrađenih prstenova otkrivenih na nekropolama u Odžacima. Prstenje, međutim, nije

*Koštane iglenice, Odžaci IV i V,
rani srednji vek*

primeraka, poput čuvenog zlatnog avarskog pojasa iz okoline Sirmijuma, do jednostavnijih varijanti namenjenih pripadnicima nižih slojeva. Najčešće su pojasne garniture pronalazene u muškim grobovima, dok su primeri u ženskim grobovima izuzetno retki. U periodu Prvog avarskog kaganata, pojasne garniture su izrađivane tehnikom otiskivanja matricom u tankom metalnom limu,

činilo uobičajeni deo nošnje kod Avara, za razliku od nekih drugih naroda. Među najkarakterističnijim nalazima avarske nošnje izdvajaju se delovi pojasnih garnitura, koji predstavljaju jedno od upečatljivih obeležja avarske materijalne kulture i pokazatelj društvenog statusa pokojnika. Na prostoru Panonske nizije otkriven je veliki broj delova pojasnih garnitura, koji su arheolozima poslužili kao osnova za tipološko i hronološko određivanje ovog tipa nalaza. Avarski pojasevi razlikovali su se prema društvenom rangju – od izuzetno raskošnih

*Nalazi iz groba, Bogojevo IV, rani srednji vek
(preuzeto iz: Pogány 1908, 407)*

dok se u kasnijem periodu sve češće primenjivala tehnika livenja sa prolamanjem (Ковачевић 1977, 168). Kao osnovni materijali korišćeni su bronza i srebro slabijeg kvaliteta, dok su zlatni primerci izuzetno retki i obično povezani sa najvišim društvenim slojevima. Karakteristično za avarske pojasne garniture jeste bogat dekorativni repertoar, koji obuhvata floralne motive, zatim zoomorfne, a ređe i antropomorfne prikaze. Među motivima, posebno se izdvaja grifon – mitsko biće sa telom lava i glavom orla. Ovaj motiv, poreklom sa istoka, najverovatnije iz Indije ili Skitije, javlja se kao dominantna tema na pojasima iz perioda Drugog avarskog kaganata.

Kao što je već pomenuto, nakon sloma Avarske države početkom IX veka, teritorija Bačke je najverovatnije bila pripojena Bugarskom carstvu, dok su područja zapadno i južno od Dunava (Slavonija i Srem) potpala pod vlast Franačkog kraljevstva ili slovenskih kneževina/država koje su njemu bila potčinjene (Gračanin 2011, 155-157). Iz tog perioda nema mnogo pisanih izvora koji bi pružili jasniju sliku o događajima u Bačkoj, a i arheološki materijalni ostaci iz IX veka su izuzetno oskudni. Pretpostavlja se da su na ovom prostoru nastavili da žive potomci avarskih zajednica, zajedno sa bugarskim i slovenskim plemenima, koji su verovatno činili mešovito stanovništvo regiona. Prema pojedinim autorima, zapadni deo Bačke je u jednom kraćem periodu mogao biti u sastavu Velikomoravske kneževine, ali za takvu tvrdnju ne postoje dovoljno pouzdani arheološki ni istorijski dokazi. Krajem IX veka, na prostor karpatskog basena, uključujući i teritoriju Bačke, doseljava se novi narod – Ugri, odnosno Mađari. Ovaj narod vodi poreklo iz zapadne Azije, sa istočnih padina planine Ural, i pripada ugro-finskoj grupi naroda, čiji je jezik neindoevropskog porekla, za razliku od jezika većine današnjih evropskih naroda. Krajem IX i početkom X veka, pod vođstvom Arpada (890–907), Mađari su zauzeli veći deo današnje Mađarske. Arpad se smatra prvim vođom Mađara i osnivačem dinastije Arpada, koja je vladala sve do početka XIV veka. Tokom relativno kratkog perioda Arpadove vladavine, mađarska plemena su vodila brojne sukobe – na severu protiv već oslabljene Velikomoravske kneževine, na zapadu protiv franačkog kraljevstva, a na jugu

protiv Bugarske, čije su teritorije obuhvatale i prostor današnje Vojvodine. Prema nekim istorijskim izvorima, teritorijom Bačke je u to vreme upravljao bugarski vojvoda Salan, koji je stolovao u Titelu. Nakon poraza 903. godine, Salan je pobjegao u Beograd, koji su Mađari zatim opsedali, ali bez uspeha, budući da je gradu u pomoć stigla bugarska vojska. Tokom X veka, Mađari su učvrstili svoj položaj u Panonskoj niziji, postepeno formirajući Kneževinu Ugarsku, koja je oko 1000. godine prerasla u Kraljevinu Ugarsku, kada je u Ostrogonu za kralja krunisan Stefan I, poznat i kao Sveti Stefan, čime je započela nova epoha u političkoj i kulturnoj istoriji ovog prostora. Mađari su u početku živeli nomadskim načinom života, ali su nakon dolaska u Panonsku niziju postepeno prešli na sedelački, verovatno pod uticajem slovenskog i bugarskog stanovništva koje su tu zatekli. Kao i kod nekih ranijih doseljenih naroda, i ranomađarska materijalna kultura je u početnom periodu imala svoje osobene karakteristike, da bi se vremenom postepeno stopila sa slovensko-bugarskom kulturnom tradicijom, koja je već bila pod snažnim uticajem romejske, odnosno vizantijske civilizacije. Jedna od najupečatljivijih karakteristika ranomađarske kulture bio je običaj sahranjivanja uglednih članova zajednice zajedno sa delovima skeleta njihovog konja. Nakon smrti gospodara, konj bi bio ubijen, a sa životinje su uklanjani delovi tela, dok su u grobu ostajali glava, noge i koža životinje. Uz konjske ostatke, u grobovima su često polagani i lično oružje pokojnika, kao i elementi njihove nošnje. Na području opštine Odžaci do sada nisu otkriveni tragovi ranomađarske materijalne kulture, ali su u njenom neposrednom okruženju, severno od Odžaka, zabeleženi nalazi ovog perioda na više lokaliteta (Радичевић и Шпехар 2015).

Razvijeni srednji vek

Dolazak mađarskih plemena na prostor južne Panonije stvorio je uslove za formiranje nove materijalne kulture, u stručnoj literaturi poznate kao bjelobrdaska kultura ili bjelobrdski kompleks. Bjelobrdaska kultura datuje se u period od X do XII veka, a njeno formiranje najčešće se objašnjava procesom simbioze između mađarskih plemena i, uslovno rečeno, „starosedelačkog“, pretežno slovenskog stanovništva, uz snažan uticaj susednih država. Naziv je dobila po velikoj nekropoli u Bijelom Brdu, istočno od Osijeka, dok njeno rasprostiranje obuhvata južni prostor Panonske nizije. Bjelobrdaska kultura bila je predmet brojnih naučnih rasprava i kontroverzi, prvenstveno zbog različitih tumačenja njene etničke pripadnosti i odnosa udela pojedinih etničkih grupa u njenom formiranju. Takve rasprave bile su naročito izražene u prvoj polovini XX veka, kada su se arheologija i istorija često koristile, ili bolje rečeno zloupotrebljavale u svrhe jačanja nacionalnih identiteta. U savremenoj nauci, iako i dalje postoje pojedinačna ekstremna tumačenja, preovlađuje stav da je bjelobrdaska kultura imala heterogen karakter, nastao kao rezultat dugotrajnog kulturnog, etničkog i društvenog preplitanja različitih populacija na prostoru južnog dela Panonske nizije. Naselja bjelobrdske kulture na prostoru zapadne Bačke slabo su istražena, ali se na osnovu arheoloških podataka iz drugih regiona može zaključiti da su većinom imala ruralni karakter. Stambeni objekti bili su u obliku zemunica ili poluzemunica, ukopanih u zemlju do jednog metra dubine, najčešće pravougaonog oblika. Unutar njih su se po pravilu nalazile peći i jame/silos i za skladištenje hrane (Радишић 2020, 372). Za razliku od naselja, nekropole bjelobrdske kulture znatno su bolje istražene, a uglavnom se radi o jednostavnim sahranama sa malim brojem nalaza, najčešće delovima nošnje.

Period koji je usledio nakon osnivanja Kraljevine Ugarske oko 1000. godine obeležilo je razdoblje stabilnosti i mira na prostoru Bačke. Konsolidacija i jačanje ugarske države doprineli su razvoju novih urbanih centara, izgradnji saobraćajne infrastrukture i

širenju hrišćanstva, koje se najjasnije manifestovalo podizanjem crkava i manastira. Ubrzo po proglašenju kraljevine, teritorija Ugarske podeljena je na administrativne jedinice – županije. Područje današnjih Odžaka pripadalo je Bačkoj županiji, nazvanoj po značajnom srednjovekovnom gradu Baču. Na severu se Bačka županija graničila sa Bodroškom županijom, koja je dobila ime po gradu Bodrogu, za koji se pretpostavlja da se nalazio u blizini današnjeg Bačkog Monoštora. U kasnijem periodu ove dve županije su spojene u jednu – Bačko-bodrošku županiju. Relativno miran period Bačke tokom XI i prve polovine XII veka bio je prekinut ratovima između Vizantije i Ugarske u drugoj polovini XII veka. U istorijskim izvorima zabeleženo je da je vizantijski car Manojlo I Komnin sa svojom vojskom prešao Dunav i da je neko vreme boravio u Baču, gde ga je lokalno stanovništvo svečano dočekalo.⁵⁵ Ipak, ubrzo nakon njegove smrti 1180. godine, vizantijski uticaj na području jugozapadne Bačke postepeno je slabio. Sledeći veliki događaj koji je snažno pogodio ne samo Bačku već i čitavu jugoistočnu i istočnu Evropu bila je velika mongolska najezda pod vođstvom Ogadaj-kana, a potom i Batu-kana, sina i unuka velikog Džingis-kana. Rat između Ugarske i Mongola vođen je tokom 1241. i 1242. godine, nakon što ugarski kralj Bela IV nije prihvatio ultimatum koji su mu postavili mongolski izaslanici. Ubrzo nakon toga usledila je velika bitka na reci Šajo, poznata kao Muhička bitka, u kojoj je ugarska vojska pretrpela težak poraz.⁵⁶ Razaranja koja su usledila nakon ove bitke bila su nezapamćenih razmera. Mongolske trupe su, krećući se kroz teritoriju Ugarske sve do Dalmacije, spaljivale i uništavale sela i gradove koji su im se našli na putu.⁵⁷ Njihovo dalje napredovanje zaustavljeno je tek smrću Ogadaj-kana, nakon čega je njegov naslednik Batu-kan bio prinuđen da se vrati u Aziju kako bi učvrstio vlast.

⁵⁵ Prema pojedinim podacima, tokom svečanog dočeka stanovnici su pevali grčke pravoslavne crkvene pesme, što može ukazivati na to da je stanovništvo Bača i njegove okoline u to vreme pripadalo pravoslavnoj veroispovesti (Ђекић 2014, 853).

⁵⁶ Muhi je selo u severozapadnoj Mađarskoj, blizu reke Šajo.

⁵⁷ Tragovi mongolskih razaranja su potvrđeni na brojnim lokalitetima širom Panonske nizije i na Balkanu.

Prema dostupnim podacima, na području Bačke županije, od 44 naselja koja su postojala pre 1241. godine nakon mongolskih razaranja opstalo je svega 24 (Pfeiffer 2019, 344). Pretpostavlja se da je i tvrđava Bač pretrpela značajna oštećenja tokom ovih događaja.⁵⁸

Sa teritorije opštine Odžaci poznato je nekoliko lokaliteta iz razvijenog srednjeg veka, a među njima je najpoznatija nekropola u naselju Bogojevo, u ulici Biboja, koja je istraživana krajem XIX i početkom XX veka. Iskopavanja je sproveo Đula Ciraki, otkrivši tom prilikom oko 40 grobova (Cziráki 1900, 265; 1901a, 165). Na ovoj nekropoli grobovi su bili orijentisani u pravcu zapad-istok, ukopani u jednostavne rake bez ikakve konstrukcije i poređani u pravilne redove (Станојеџ 1989, 11). Oriјentacija pokojnika u pravcu zapad-istok, sa glavom na zapadu i nogama na istoku, ukazuje na prisustvo

*Nalazi iz grobova, Biboja ulica - Bogojevo, rani srednji vek
(preuzeto iz: Станојеџ 1989, 26-29)*

⁵⁸ Pre mongolske najezde bačka tvrđava je verovatno bila zemljano utvrđenje, te se pretpostavlja da je tokom razaranja bila samo delimično uništena i spaljena. Ipak, život na tom prostoru ubrzo je obnovljen, s obzirom na to da se tvrđava ponovo pominje već 1256. godine (Pfeiffer 2019, 345).

hrišćanskih pogrebnih običaja.⁵⁹ Pokojnici su sahranjivani uglavnom sa ličnim nakitom, ređe sa oružjem, dok su grobovi bez priloga bili takođe česti, što je u skladu sa hrišćanskom pogrebnom praksom. Među grobovima na nekropoli u Bogojevu zabeležen je veliki broj dečjih sahrana, što ukazuje na visoku stopu smrtnosti među mlađim uzrastima. Najzastupljeniji vid nakita bile su naušnice, koje su i inače čest element bjelobrdske kulture. Osim njih, u grobovima su pronađene i narukvice i prstenje, a kao sastavni deo odeće često se javljaju i dugmad različitih oblika. Jedan muški grob izdvajao se po prisustvu oružja. U njemu su pronađene koštane oplata luka, gvozdена oplata tobolca u kome su bile smeštene strele, zatim tri deltoidna gvozdена vrha strela i fragmentovan gvozdени nož. Skromnost grobnih priloga može se povezati sa uticajem hrišćanstva, koje je u svojoj praksi zabranjivalo ranije paganske običaje polaganja hrane i ličnih predmeta pokojnicima, te je naglašavalo jednostavnost pogrebnih rituala. Na osnovu tipološko-stilske analize nakita, nekropola u Bogojevu datuje se u poslednje decenije X i prvu polovinu XI veka, odnosno u ranu fazu bjelobrdske kulture (Радишић 2020, 317).

Na osnovu rekognosciranja terena i dosadašnjih nalaza može se zaključiti da naselja X–XI veka, odnosno iz rane faze bjelobrdske kulture, nisu brojna, ali da njihov broj raste tokom XI veka. Do sredine XIII veka formirao se značajan broj naselja, uglavnom manjih, koja su često bila smeštena u neposrednoj blizini jednih drugih. Jedno naselje, datovano u period od X do XIII veka, istraženo je u radnoj zoni u Odžacima, u okviru kompleksa Male oranice/Lalinske livade (PZZZSK 2016, I. Pašić). Stambeni objekti u ovom naselju bili su četvrtaste poluzemunice, a pored njih su se nalazili ukopani objekti

⁵⁹ Kao zvanična godina pokršćavanja Mađara najčešće se uzima 1000. godina, kada je izvršeno krunisanje kralja Stefana I. Ipak, proces hristijanizacije Mađara započeo je znatno ranije, još sredinom X veka, kada su grčki (vizantijski) i slovenski misionari držali propovedi na području Panonske nizije. Dolaskom na vlast kneza Geze (972–997), proces pokršćavanja dodatno je intenziviran, ovog puta pod uticajem nemačkih i italijanskih propovednika, u skladu sa zahtevima samog vladara.

sa zemljanim kuhinjskim pećima, kao i drenažni rovovi (Dokumentacija PZZZSK). Pored naselja istraženo je i nekoliko grobova, koji su većinom bili bez nalaza, ali su u jednom nađene naušnice sa "S" - završetkom, karakteristične za mlađu fazu Bjelobrdske kulture. U ataru sela Lalić, pored puta Odžaci-Lalić, istraženo je još jedno naselje, datovano u XII-XIII vek. Na ovom naselju otkriveni su stambeni objekti većih dimenzija, koji su imali temeljne rovove za grede uz ivice objekta. Među arheološkim nalazima pronađenim na ovim naseljima, znatan broj pripada fragmentima keramičkih kotlova, koji su tokom ovog perioda bili u masovnoj upotrebi.

Grobovi (grupna sahrana) otkriveni prilikom iskopavanja u radnoj zoni, Odžaci (Dokumentaacija PZZZSK), razvijeni srednji vek

Pozni srednji vek

Mongolska razaranja imala su dalekosežne posledice po stanovništvo Bačke, kao i širom Ugarske kraljevine. Ubrzo nakon njihovog povlačenja, strahujući od mogućeg ponovnog napada, ugarski kralj Bela IV započeo je sveobuhvatnu reformu države, sa posebnim akcentom na jačanje teritorijalne odbrane. Glavni cilj reforme bilo je utvrđivanje ne samo granica i pograničnih gradova, već i unutrašnjih centara i manjih naselja. Kralj je u ovaj proces uključio i različite društvene slojeve, dozvolivši veleposednicima da samostalno učestvuju i finansiraju izgradnju fortifikacija od čvrstog materijala. U tom periodu nastaju i tzv. slobodni kraljevski gradovi i sela – naselja koja nisu bila pod upravom veleposednika, već su imala samoupravu, što je dodatno podstaklo bržu i efikasniju izgradnju odbrambenih sistema. Ove reforme doprinele su značajnom napretku Kraljevine Ugarske, kako u vojnom, tako i u ekonomskom i društvenom smislu. Tokom XIV i XV veka Ugarska se razvila u jednu od najmoćnijih država srednje i jugoistočne Evrope. To je bilo vreme učestalih ratova među srednjovekovnim državama, političkih saveza, dvorskih sukoba i borbi za presto. U takvim okolnostima, teritorija Bačke je, po svemu sudeći, bila pošteđena većih sukoba, budući da nije predstavljala pogranično područje. Ovakvo stanje trajalo je sve do druge polovine XV veka, kada Osmansko carstvo osvaja gotovo čitav istočni i centralni Balkan. Širenje Osmanskog carstva delimično je usporio ugarski kralj Matija Korvin (1458–1490), koji je u više navrata uspešno ratovao protiv Turaka uz podršku drugih hrišćanskih vojski. Međutim, dolaskom na presto osmanskog sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520–1565) započinje poslednja i najintenzivnija etapa ugarsko-turskih ratova. Odlučan da u potpunosti uništi ugarsku državu, Sulejman je 1526. godine okupio veliku vojsku u Istanbulu i krenuo ka Dunavu, dok su mu se na tom putu pridruživale i druge osmanske jedinice iz različitih delova Balkana. Nakon što je osvojio Petrovaradinsku tvrđavu, Sulejman je nastavio pohod desnom obalom Dunava i Drave, zauzevši Ilok, a potom i Osijek. Kod Osijeka je

njegova vojska izgradila pontonski most preko Drave i prešla na baranjsku stranu, gde je 29. avgusta 1526. godine na Mohačkom polju došlo do odlučujuće bitke. Ugarska vojska je u toj bici doživela katastrofalan poraz, a sam kralj Lajoš II izgubio je život. Nakon pobeđe na Mohačkom polju, Sulejman je bez većeg otpora ušao u prestonicu Ugarske, a zatim produžio na jug, krećući se levom obalom Dunava ka Baču. Posle nekoliko dana opsade i bačka tvrđava je pala u osmanske ruke. Deo stanovništva pokušao je da se skloni u obližnji franjevački samostan, koji je ubrzo potom takođe razoren (Pfeiffer 2019, 364).

Nakon ovog kraćeg uopštenog istorijskog pregleda, možemo se osvrnuti na pisane tragove koji se neposredno odnose na srednjovekovnu istoriju teritorije današnje opštine Odžaci. Treba naglasiti da takvih izvora nema mnogo, te su mnoga tumačenja istoričara koji su se ovom temom bavili, naročito krajem XIX i početkom XX veka, zasnovana na pretpostavkama i fragmentarnim podacima. Nesumnjivo je da je ovaj prostor bio usko povezan sa obližnjim Bačem, koji je, pored toga što je predstavljao administrativni centar županije, bio i jedan od najvažnijih gradova srednjovekovne Ugarske. U pisanim dokumentima iz kasnog srednjeg veka pominje se nekoliko naselja koja su se nalazila na teritoriji današnje opštine Odžaci. Većina njih nije pouzdano locirana, a njihove se moguće pozicije zasnivaju na pretpostavkama. U okolini Deronja, na primer, izvori navode postojanje varoši pod nazivom Ders (mađ. *Dersz*) i manastir istog imena, za koje se pretpostavljalo da su se nalazili između Bača i Deronja, na prostoru današnje šume Ristovača (Csanky 1894, 136).⁶⁰ Po svemu sudeći, naziv Deronje vuče poreklo upravo od tog srednjovekovnog naselja. U starijoj literaturi pominju se i dva zemljana utvrđenja u deronjskim šumama, što dodatno ukazuje na to da je područje imalo određen strateški značaj. Oba utvrđenja su u novijem periodu ubicirana – jedno se nalazi na zapadnoj obali Mostonge, blizu sela Deronje, dok se drugo nalazi na potesu Donja Branjevina, nedaleko

⁶⁰ Ovo naselje i manastir su u novije vreme ubicirani jugoistočno od Deronja, uz rečicu Držu, ali na teritoriji opštine Bač (Dokumentacija PZZZSK, rekognosciranja i geofizička snimanja 2014, 2018 i 2024. godine, I. Pašić).

od neolitskog lokaliteta.⁶¹ U okolini Odžaka pominje se nekoliko naselja, među kojima je i Gare (Gáré), za koje se navodi da se nalazilo na potesu Čakovac (Csanky 1894, 150). Ovaj toponim i danas postoji između Ratkova i Odžaka, što omogućava relativno pouzdanu prostornu orijentaciju, naročito ako uzmemo u obzir da se na tom mestu nalazi lokalitet iz poznog srednjeg veka. Dalje, pisani dokumenti za okolinu Odžaka navode i naselje Kereked, koje bi moglo odgovarati lokalitetu delimično istraženom prilikom izgradnje gasovoda 2011. godine, na delu trase između Deronja i Odžaka (Cajдп 2021). U drugoj polovini XIV veka pominje se i naselje Hodos (i Odos), od kojeg možda potiče današnje ime Odžaka (mađ. *Hódság*). U XV i početkom XVI veka (zaključno sa 1522. godinom) pominje se i naselje Kemend (*Kéménd*), za koje se navodi da se nalazilo na ovom prostoru (Borovszky 1909, 91), a koje je, sudeći prema godini poslednjeg pominjanja, napušteno usled prodora Turaka. U okolini Srpskog Miletića pominje se naselje Čomafalva, čija tačna lokacija još uvek nije utvrđena.⁶² U okolini Bogojeva, ili možda u samom naselju, u razvijenom srednjem veku pominju se naselja Belsond (Belszond) i Ujrev, dok se u poznom srednjem veku na tom prostoru navodi naselje Boldogasszonyteleke.⁶³ Pored njih, istorijski izvori beleže i nekoliko drugih naselja koja su se verovatno nalazila u bližoj okolini Bogojeva – Fono⁶⁴, Totfala⁶⁵, Sentkut (Szentkut) i Bajkut. Na osnovu sačuvanih pisanih izvora, imena sela i njihove prostorne rasprostranjenosti, može se zaključiti da su delovi zapadne Bačke, posebno područje oko Bogojeva, Srpskog Miletića, Doroslava i

⁶¹ Rekognosciranja Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture (O.Brukner 1965. godine, I. Pašić 2014. godine, lidar snimanje 2024. godine).

⁶² Po Cirakiju (1898, 58), ovo naselje se nalazilo severno od Srpskog Miletića, na levoj obali Mostonge.

⁶³ Ovo naselje je verovatno preteča današnjeg Bogojeva, s obzirom na to da je na tom prostoru, nakon turskog osvajanja, naseljeno stanovništvo slovenskog porekla koje je preimenovalo ovaj naziv prema svom jeziku (Dudás 1896, 53; Borovszky 1909, 89).

⁶⁴ L. Sekereš (1978, 20) smatra da se naselje Fono nalazilo na potesu između Bogojeva i Karavukova, gde su zabeleženi temelji srednjovekovne crkve izgrađene od opeke.

⁶⁵ Ciraki (1898, 58) smatra da se ovo naselje nalazilo severno od Srpskog Miletića na desnoj obali Mostonge, nasuprot Čomafalvi.

Sonte, bili gusto naseljeni tokom srednjeg veka. Pored navedenih, u istorijskim spisima se pominje i naselje Kamaraš, koje mnogi istraživači povezuju sa današnjim lovištem Kamarište, zapadno od Karavukova, na samoj obali Dunava. Kao što se može videti, tokom srednjovekovnog perioda na području srednjeg toka Mostonge postojalo je više naselja čija tačna lokacija još uvek nije poznata. Zbog nedovoljno istraženih srednjovekovnih lokaliteta, danas nije moguće sa sigurnošću utvrditi njihovu preciznu rasprostranjenost niti pouzdano identifikovati imena pomenuta u istorijskim izvorima. Pokušaji ubiciranja naselja koje su sproveli Đula Ciraki i Laslo Sekereš za sada ostaju u domenu pretpostavki, sve dok nova arheološka i istorijska istraživanja ne pruže jasniju sliku o srednjovekovnoj prošlosti ovog područja.

Što se tiče materijalnih ostataka iz poznosrednjovekovnog perioda na teritoriji opštine Odžaci, može se izdvojiti nekoliko lokaliteta istraživanih tokom zaštitnih arheoloških iskopavanja sprovedenih prilikom gasifikacije ovog područja. Jedan od tih lokaliteta je Selište, koje se nalazi na potesu između Odžaka i Deronja, oko tri kilometra jugozapadno od centra Odžaka, pored asfaltnog puta. Na ovom lokalitetu istražena je deonica gasovodnog rova dužine 243 m, u okviru koje je dokumentovano ukupno 21 objekta (Cajдл 2021, 24). Na početku i na kraju gasovodnog rova otkrivena su dva plitka rova širine između 1 i 1,5 metar, dubine oko 0,15 do 0,2 metra. Između njih su se nalazili ostali objekti, što upućuje na pretpostavku da je naselje bilo opasano plitkim rovom, koji je najverovatnije imao drenažnu funkciju, odnosno služio je za odvođenje površinskih voda. Posebno se izdvaja objekat 4, koji se sastojao od četiri prostorije približno kružnog oblika i prečnika oko tri metra. U okviru jedne od prostorija otkrivena je jama za koju se pretpostavlja da je predstavljala bunar. U ispuni ovog objekta otkrivena je velika količina fragmenata grnčarije, životinjskih kostiju i komada lepa. Pored toga, pronađen je i neuobičajeno veliki broj gvozdenih predmeta, među kojima preovlađuju noževi, srpovi i mamuze, kao i komad zgure, zbog čega se s pravom pretpostavlja da je objekat imao funkciju kovačke radionice (Cajдл 2021, 25). Fragmenti grnčarije potiču pretežno od

trpeznog i kuhinjskog posuđa, pri čemu su najzastupljeniji lonci, krčazi i poklopci. Od nalaza sa ovog lokaliteta treba pomenuti i kopču, izrađenu od životinjske kosti, koja je pronađena u bunaru. Analiza arheološkog materijala sa lokaliteta pokazuje da većina nalaza potiče iz XIV i XV veka, dok pojedini

Koštana kopča, Selište, Deronje, pozni srednji vek

Keramički krčag, Lokalitet između Bogojeva i Srpskog Miletića, pozni srednji vek

primerci ukazuju i na mogućnost datovanja u početak XVI veka (Сайдл 2021, 30). U kontekstu istorijskih prilika koje su vladale na ovom prostoru, može se pretpostaviti da je naselje napušteno neposredno pre Mohačke bitke, verovatno usled političkih i vojnih nemira koji su prethodili turskim osvajanjima u Panonskoj niziji. Drugi lokalitet iz perioda poznog srednjeg veka, otkriven takođe prilikom gasifikacije, nalazi se između sela Bogojevo i Srpski Miletić, u blizini današnje fazanerije.⁶⁶ Tokom arheoloških istraživanja na ovom

⁶⁶ S obzirom da istraživanja sa ovog lokaliteta nisu publikovana, a u nedostatku adekvatne dokumentacije, podatke koje iznosimo se baziraju na sećanju autora ovih redova, koji je bio jedan od učesnika ovih iskopavanja.

Keramički lonac, lokalitet između Bogojeva i Srpskog Miletića, pozni srednji vek

dalje otkrivena je jama prečnika oko 1,5 m, u čijoj ispuni je pronađeno desetak skoro potpuno očuvanih posuda. Među njima su zabeleženi i primerci sa asimetričnim oblikom ili nakrivljenim vratom, što ukazuje na defekte u izradi. Pretpostavlja se da je ova jama služila za odlaganje neispravne i oštećene, ali delimično upotrebljive grnčarije. Na osnovu tipoloških odlika keramike, lokalitet se može datovati u XV i početak XVI

mestu otkrivena je grnčarska peć većih dimenzija, prečnika oko 2–3 m, sa supstrukcijom (podlogom) dubine veće od 1 m i ventilacionim otvorima za protok vazduha. U neposrednoj blizini peći zabeležen je i objekat dužine oko 4–5 m i dubine 0,5–0,7 m, koji je bio zatrpan isključivo fragmentima grnčarije. Prilikom iskopavanja bilo je potrebno probijati sloj razbijenih posuda kako bi se dobio presek objekta. Na osnovu toga se pretpostavlja da je služio kao deponija neuspelih ili oštećenih grnčarskih proizvoda, koji su kasnije mogli biti transportovani na drugo mesto ili čak reciklirani za ponovnu upotrebu. Nekoliko metara

Keramički poklopac, lokalitet između Bogojeva i Srpskog Miletića, pozni srednji vek

veka, a najverovatnije je napušten neposredno pre Mohačke bitke.⁶⁷ Još jedno naselje iz poznog srednjeg veka istraženo je prilikom radova na izgradnji saobraćajnice 2016. godine, u radnoj zoni na prostoru istočno od Odžaka (rukovodilac I. Pašić, PZZZSK). Poznosrednjovekovno naselje nalazilo se na istom prostoru kao i naselje X–XIII veka, ali je, za razliku od njega, znatno manje površine. Za razliku od prethodnog starijeg naselja, u poznom srednjem veku grade se uglavnom nadzemne kuće, pravilno raspoređene i zbijene, što ukazuje na određeni stepen urbanizma, što je zabeleženo i na drugim lokalitetima Kraljevine Ugarske. Uz ovo naselje nalazila se crkva, oko koje je bilo groblje, a i crkva i groblje bili su okruženi širokim kružnim rovom. Ovo naselje, koje je stradalo dolaskom Turaka, je srednjovekovni prethodnik današnjih Odžaka, koji su se u turskom periodu pomerili nešto južnije.⁶⁸

Keramičke posude i životinjske kosti, iskopavanja u radnoj zoni, pozni srednji vek (Dokumentacija PZZZSK)

⁶⁷ Po kazivanjima meštana na ovom lokalitetu se nalazila grnčarska radionica za vreme Turaka.

⁶⁸ Crkva i groblje delimično su uništeni iskopavanjem kanalnog rova velike širine pored saobraćajnice (verovatno oko 2019. godine) koji je iskopan bez odgovarajućih dozvola nadležnih institucija i bez prethodno sprovedenih arheoloških istraživanja.

Umesto zaključka

Bogato arheološko nasleđe predstavljeno u ovoj knjizi obuhvata samo manji segment velike zbirke predmeta koji se čuvaju u muzejskoj jedinici u Odžacima. Ovi nalazi svedoče o dugotrajnom i kontinuiranom naseljavanju ovog prostora, koje traje više od osam milenijuma, od najranijih zemljoradničkih zajednica neolita pa sve do savremenog doba. Jedan od ključnih faktora koji je kroz čitavu prošlost privlačio ljudske zajednice na ovo područje jeste izuzetno bogatstvo vodenih resursa. Ovi resursi nisu bili samo osnovni preduslov za opstanak, već su predstavljali i stabilan, delimično neiscrpan izvor hrane, čime su omogućavali formiranje i dugoročno održavanje naselja različitih kultura i epoha. Takođe, povoljan geografski položaj i geomorfološke karakteristike teritorije opštine Odžaci imali su značajan uticaj na proces naseljavanja. Smeštena na razmeđu srednje i jugoistočne Evrope, ova oblast milenijumima je predstavljala prostor susreta velikih kulturnih kompleksa, gde su se preplitali uticaji različitih kultura. Ovi procesi uticaja različitih kultura uočljivi su još od ranog neolita i mogu se prepoznati i u savremenom društveno-kulturnom okruženju.

Uprkos velikom broju do sada objavljenih nalaza, pre svega zahvaljujući S. Karmanskom, još uvek postoji značajna količina arheološkog materijala sa lokaliteta Donja Branovina, kao i sa novijih zaštitnih iskopavanja na drugim lokalitetima, koja tek treba da bude analizirana i publikovana. Sa više od 140 registrovanih lokaliteta, teritorija opštine Odžaci predstavlja izuzetno bogat prostor za proučavanje različitih faza prošlosti ljudskih zajednica u ovom delu Panonske nizije. Nadamo se da će ova knjiga doprineti daljem unapređenju svesti o značaju očuvanja kulturnog nasleđa, kao i podsticanju odgovornog odnosa prema materijalnim ostacima iz prošlosti koji nas okružuju.

Summary

Odžaci is a town and the administrative center of the municipality of the same name, located in the Zapadnobački Okrug (West Bačka District). Its geomorphological features are largely shaped by two major waterways: the Danube, which traces the western border, and the course of the former river Mostonga, which extends through the central area, today forming part of the Danube-Tisa-Danube canal system. Numerous archaeological remains throughout the municipality attest to continuous settling, from the Early Neolithic period and the emergence of the first agricultural communities, right up to the present day. The history of archaeological research in this area began in the late 19th century, with pioneering excavations around Bogojevo. During the second half of the 20th century, Sergej Karmanski, local amateur archaeologist, made a significant contribution by gathering large and valuable collection of artefacts, through surface surveys and test excavations at dozens of sites. His most important work involved Donja Branjevina, where he conducted extensive excavations over several seasons. In recent years, rescue archaeological investigations have intensified, particularly during the implementation of gasification projects on the territory of Odžaci. In addition, the renewed systematic excavations at Donja Branjevina have further advanced the study of one of the region's most significant prehistoric sites.

Although there are no physically preserved archaeological finds that would directly confirm the presence of earlier periods, it can be assumed with a high degree of probability that Upper Paleolithic and Mesolithic communities resided in this area as well, in accordance with the data recorded at some other sites across Bačka. In the environment of Odžaci, the earliest reliably documented traces of human occupation originate from the time of the Early Neolithic, at Donja Branjevina. Initial horizon identified at this site is attributed to the so-called Proto-Starčevo phase, dated app. to the end of the 7th and the

beginning of the 6th millennium BC. During the first half of the 6th millennium BC, the Starčevo culture dominated the area of the present-day territory of Odžaci and the broader Bačka region, with distinct Körös cultural influences that became particularly pronounced in the later phases of this period. The most significant site of this period is Donja Branjevina, where, in addition to several living structures, also discovered were graves, as well as a large number of movable archaeological finds. Standing out among them are ceramic vessels, anthropomorphic and zoomorphic figurines, altars, fishing net weights, and bone and stone tools. The most representative among them is certainly the monumental figurine known as the Red-Haired Goddess (*Crvenokosa Boginja*). In addition to Donja Branjevina, several Early Neolithic sites have been discovered in the territory of Odžaci. Mostonga I is one of especially significant among these, having also been subject to minor archaeological excavations. Throughout the Late Neolithic, the western Bačka region was occupied by communities of the Vinča culture, exhibiting evident cultural influences from the north. The most prominent site from this period is Donja Šuma, located in the area of the village of Bogojevo. A large number of Vinča culture artifacts were uncovered at this site, including fragments of ceramic vessels, ceramic amulets and bone harpoons, as well as vessels and figurines with anthropomorphic motifs. At Čakovac, located between Ratkovo and Odžaci, black-polished ceramic vessels typical of the Vinča cultural tradition were found. The Mostonga I site is especially relevant for the Copper Age, as investigations of a structure at that settlement uncovered material evidence attributed to the so-called Boleráz horizon, corresponding to the earliest phase of the Baden culture. The Baden culture has been identified at several sites in the vicinity of Odžaci, such as a site between Odžaci and Bački Gračac – Odžaci I which is particularly notable, with its several typical ceramic cups. At the end of the 19th century, numerous Baden culture artifacts were documented at the Pap-Salaš site, located between Bogojevo and Srpski Miletić. Lower part of a male figurine is of particular interest, as an exceptionally rare product in the material culture of this period.

During the Early Bronze Age, artifacts belonging to the Vinkovci–Somogyvár culture were documented in this area, notably at Krčevina–Milina Skela. Although largely devastated, this site attests to a continuity of settlement from the Early Neolithic through several phases of the Bronze Age. In the Middle Bronze Age, evidence of the Transdanubian Encrusted Pottery culture, as well as the Szeremle culture (which in the literature is often taken as its regional variant) was recorded in western Bačka. In addition to richly decorated ceramic vessels, several anthropomorphic figurines were recovered from these sites. Vast majority of finds comes from the Krčevina–Milina Skela and Odžaci I, although numerous other sites have also been documented. Of particular note is the upper part of an anthropomorphic figurine (idol) from Odžaci I, distinguished by its complex decorative motifs. Notably, these decorations include precise depictions of jewelry types that have been archaeologically confirmed in the broader region associated with the Transdanubian Encrusted Pottery culture. During the Late Bronze Age and the transitional phase to the Iron Age, the area was inhabited by communities of late phases of the so-called Belegiš culture. Evidence of this phenomenon has been documented at several sites, among which a reconstructed urn with horn-shaped handles from Odžaci I is particularly significant. Throughout the Late Bronze Age and into the Early Iron Age, western Bačka was also populated, now by the Urnfield culture communities (German: Urnenfelderkultur). Although a relatively small number of finds from this period comes from the territory of the town of Odžaci, an important necropolis found in the immediate vicinity at the Đepfeld settlement nearby Doroslovo was investigated, providing evidence of the settlement intensity and burial practices in scope of this Early Iron Age community. The Late Iron Age is characterized by the arrival of the Celts and a distinct transformation of material culture, commonly identified in archaeological literature as the La Tène culture. Following their military defeat at Delphi in 279 BC, some Celtic groups retreated and resettled in the southern Pannonian Plain, where they joined the indigenous population to form a new hybrid ethnic community, referred to in ancient sources as the

Scordisci. The Celtic presence in the territory around Odžaci is attested at multiple sites, most commonly through finds of typical La Tène pottery. The most significant discovery from this period, however, comes from the town of Odžaci itself, where, at the beginning of the 20th century, a double grave of a warrior with a chariot was uncovered. In addition to the cremated remains of the deceased and the skeleton of a horse, an extremely rich archaeological inventory was found, among which particularly notable are the two swords with decorated scabbards.

During the 1st and 2nd centuries AD, a new population – the Sarmatians, a nomadic group originating from Central Asia – settled these areas. Although the region of western Bačka was never part of the Roman Empire, the material culture clearly reflects strong Roman influences, present here since the Late La Tène period, and especially prominent within the Sarmatian material culture. Finds from the Classical period were confirmed at the site named Džomba near Odžaci, where multiple structures dated to the 2nd and 3rd century AD were discovered during the rescue archaeological excavations. Similar structures were investigated at Jaroš (between Lalić and Odžaci), where structures from the 2nd–3rd century, as well as one object from the 4th–5th century AD, were recorded. Sarmatian graves have also been documented at multiple sites, notably at Donja Branjevina and at the necropolis in Srpski Miletić. During the Great Migration Period, several ethnic groups passed through or temporarily settled in this region, including the Huns, Ostrogoths, and Gepids. The most significant find from this turbulent historical period is the grave inventory of a noblewoman, which most researchers attribute to the Ostrogothic social elite, discovered near the village of Karavukovo at the beginning of the 20th century. The grave contained toiletry items, a solidus (gold coin) of Theodosius II, and personal jewelry as well, among which a silver buckle with gilding is particularly notable. This buckle is the namesake for an entire style of jewelry production in archaeological literature – the Karavukovo (Bácsordas) style. Based on the gold coin,

entire find of this grave was dated to the time of the Hunnish leader Attila, "the Scourge of God," or shortly after his death.

In the second half of the 6th century, new populations settled in the area, among which the Slavs were the most numerous, being under Avar rule. After the defeat of the Avars near Constantinople in 626, the Slavic tribes freed themselves from Avar control, but by the end of the 7th century, a new wave of Avar penetration had already re-established their dominance over this area. No archaeological finds from the period of the First Avar Khaganate have been recorded in the territory of Odžaci, while the material heritage of the Second Avar Khaganate is extremely rich. Multiple cemeteries with a large number of investigated graves have been discovered in the vicinity of Odžaci and Bogojevo. The grave inventory includes elements of attire, such as beads and buckles, along with food and drink offerings placed for the deceased, including ceramic vessels and animal bones. It also contains objects for personal use, such as bone ornaments, knives, and, more rarely, weapons. At the end of the 9th century, a new people, the Hungarians, settled in this area, who, together with the existing Slavic and Avar populations, formed the so-called Bjelobrdo culture. A cemetery associated with this culture, dated to the 10th–12th century AD, was excavated in the village of Bogojevo. The most frequent finds in their burials were elements of the deceased's attire (earrings, buttons, necklaces, bracelets, rings), while only a single male grave contained a grave offering in the form of weapons, including a bone bow casing, iron arrowheads, and a knife. After the establishment of the Kingdom of Hungary in the year 1000 AD, the territory of the present-day Municipality of Odžaci became part of the newly formed state. The relatively stable and peaceful period that followed for the next two and a half centuries was interrupted by the great Mongol invasion of 1241–1242 AD, during which numerous towns and other settlements across the Pannonian Plain were destroyed.

During the Late Middle Ages, several settlements in this area are mentioned in historical sources, although none have been located with certainty. Surface surveys in the

municipality identified multiple sites from this period, two of which were partially investigated during gasification works. At Selište, between Odžaci and Deronje, several structures were identified, one of which was interpreted as a blacksmith's workshop based on the recovered movable archaeological material. The second site where excavations were conducted is located between the villages of Srpski Miletić and Bogojevo. A pottery workshop was unearthed at the location, comprising a large pottery kiln and associated structures into which damaged and defective pottery had been discarded. During the 15th century, conflicts between the Kingdom of Hungary and the Ottoman Empire became increasingly frequent. With the accession of Suleiman the Magnificent to the Ottoman throne, these conflicts intensified further, culminating in the Battle of Mohács in 1526, after which the medieval Kingdom of Hungary ultimately collapsed.

Literatura:

- Анђелић, Д.** 2004. Сарматско насеље на локалитету Џомбе у Оцацима, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXI*: 81–86.
- Антоновић Д.** 2002. Индустија глачаног камена са Доње Брањевине и њено место у неолиту наше земље, *Гласник Српског археолошког друштва* 18: 25-43.
- Ваљ, Л.** 2008. Ственкоса boginja kao simbol, *Rad muzeja Vojvodine* 50: 9-23.
- Баљ, Л. и Старовић, А.** 2022. Сан неолитске ноћи - каталог изложбе, Нови Сад, Музеј Војводине.
- Венас, А.** 1987. О етничким заједницама старијег гвозденог доба у Југославији, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, том V (ур. В. Човић), 737-802. Сарајево, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
- Bondar, М.** 1999. A badeni kultúra újabb és „elfelejtett” idöljai, *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 21: 39-59.
- Bondar, М.** 2015. Late copper age cemetery at Pilismarót-Basaharc, István Torma' excavations (1967, 1969-1972). Budapest, Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences.
- Borovszky, S.** 1909. Bács-Bodrog vármegye, I. Országos monograia társaság. Budapest
- Brukner, В., Јовановић, В. и Тасић, N.** 1974. *Praistorija Vojvodine*, Нови Сад, Prosveta.
- Brukner, В.** 1979. Körös-grupa, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, том II, Neolit (ур. А. Benac): 213-229. Сарајево, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
- Brukner, О. и Медовић, Р.** 1966. Rekognosciranje ugroženih terena u Bačkoj i Banatu, *Arheološki pregled* 8: 190-195.
- Brukner, В. и Медовић, Р.** 1967. Rekognosciranja u Bačkoj: Baba Sivačka -Vajska, *Arheološki pregled* 9: 169.
- Brukner, О.** 1990. Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbaricumа, *Arheološki vestnik* 41: 199-208.
- Buday, Á.** 1913. A Bácsbodrog vármegyeyi római sánczok. *Dolg* IV: 1. 1913. 18–78.
- Бугарски, И.** 2014. Археологија Авара у Србији, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд.
- Cziráky, G.** 1898. Bogojeva és Gombos multja, *A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat Évkönyve* XIV *évfolyam*, II rész: 51-80.
- Cziráky, G.** 1899. A bogojevai (Bács-Bodrog m.) sírmező és földvár, *Archaeologiai Értesítő* 19: 268–276.
- Cziráky, G.** 1900a. A bogojevai “római sáncok”-ról., *Archaeologiai Értesítő* 20: 76–77.
- Cziráky, G.** 1900a. Bogojeva (Gombos) régi emlékeiről, *Archaeologiai Értesítő* 20: 257–267.
- Cziráky, G.** 1901. Gombos (bogojevai) régiségekről, *Archaeologiai Értesítő* 21: 422–431.
- Cziráky, G.** 1901a. Gombos (azelőtt Bogojeva) régi emlékei; *A Bács-Bodrog vármegyeyi Történelmi Társulat Évkönyve*, XVII *évfolyam* III. Füzet: 99-182.
- Cziráky, G.** 1903. Gombosi (azelőtt Bogojeva) emlékekről, *Archaeologiai Értesítő* 23: 54–61.

- Dimitrijević, D., Kovačević, J. i Vinski, Z.** 1962. Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja: katalog izložbe, Zemun, Narodni muzej.
- Димитријевић, Д.** 1975. Сармати и Римљани, у: *Шајкашка: Историја*: 34-67. Нови Сад, Матица српска.
- Dimitrijević, S.** 1979. Badenska kultura, u *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom III, Eneolitsko doba (ur. A. Benac): 183-235. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Forenbaher, S.** 1988. On "Pseudoprotovillanova" Urns in Yugoslav Danube Area, *Opuscula archaeologica* 13: 23-41.
- Dudás, G.** 1896. Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája, II. kötet. Zombor
- Ђекић, Ђ.** 2014. Средњовековне тврђаве у Бачкој, *Бачка кроз векове – слојеви културе Бачке* (ур. Матицки, М. и Јовић, В.), 847-876. Београд, Вукова задужбина.
- Ђорђевић, Ј.** 2019. Насеља 5-7. века у Војводини, у: *Балкан, Подунавље и источна Европа у римско доба и у раном средњем веку* (ур. Гавритухин, И.О. и Трифуновић, С.), 319-347. Нови Сад, Музеј Војводине.
- Gračanin, H.** 2011. Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovekovlju (od konca 4. do konca 11. stoleća), Zagreb, Plejada.
- Guštin, M.** 1984. Prazgodovinski grobovi z vozovi na ozemlju Jugoslavije, u: *Keltski voz. Keltski grobovi z vozom. Knjiga 6* (ed. Guštin, M.-Pauli, L), 111-132. Brežice, Posavski muzej.
- Györe, Z. i Pfeiffer, A.** 2021. Godišnjak Istorijskog društva Bačko-bodroške županije i Srpske teme, *Зборник Историја и интерпретација : Тумачи и тумачења војвођанске прошлости*: 29-63. Нови Сад, Филозофски факултет.
- Istvánovits, E. i Kulcsár, V.** 2017. The first Sarmatians in the Great Hungarian Plain (Some ideas on the Jazygian migration into the Carpathian basin, u: *Tiberius in Illyricum: Contributions to the History of the Danubian Provinces Under Tiberius' Reign (14-37 AD)* (ur. Kovács, P.), 187-202. Budapest-Debrecen. Eötvös Loránd University.
- Ivanišević, V. i Bugarski, I.** 2018. 'Roman ditches' in Bačka and the outer limites of Pannonia, *Vadrózsából tündérsípot csináltam": Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*, 223–239. Nyíregyháza: Kiadja a Jósza András Múzeum.
- Karmanski, S.** 1968. Neolitski lokaliteti jugozapadne Bačke – pregled materijala sa lokaliteta iz okoline Odžaka, Odžaci.
- Karmanski, S.** 1975. Nalazi iz perioda seobe naroda u okolini Odžaka, lokalitet Odžaci IV, avarsko-slovenska nekropola, - II deo -, Odžaci.
- Karmanski, S.** 1975a. Nalazi iz perioda seobe naroda u okolini Odžaka – nekoliko sarmatskih grobova i pojedinačni površinski nalazi, - III - deo, Odžaci.
- Karmanski, S.** 1975b. Nalazi iz perioda seobe naroda u okolini Odžaka, lokalitet Odžaci V, avarsko-slovenska nekropola, Odžaci.
- Karmanski, S.** 1975c. Bronzanodopski i halštatski lokaliteti jugozapadne Bačke: Pregled materijala sa lokaliteta iz okoline Odžaka, Odžaci.
- Karmanski, S.** 1977. Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okoline Odžaka, Arheološka zbirka pri Narodnom univerzitetu, Odžaci.

- Karmanski, S.** 1978. Katalog antropomorfne idoloplastike i nalazi sa lokaliteta Mostonga I, Odžaci.
- Karmanski, S.** 1979. Donja Branjevina, Arheološka zbirka pri Narodnom univerzitetu, Odžaci.
- Karmanski, S. i Radojević, D.** 1984. Zaštitno iskopavanje avarske nekropole na lokalitetu Kartonaza, Odžaci, Muzejska jedinica pri Narodnom univerzitetu.
- Кармански, С. и Трбуховић, В.** 1993. Доња Брањевина 1989-1993 – Покретни материјал и архитектонски остаци, Оџаци.
- Karmanski, S.** 2000. Donja Branjevina – arheološka monografija, Narodna biblioteka „Branko Radičević“ – Muzejska jedinica, Odžaci.
- Kiss, A.** 1983. Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft, *Acta Archaeologica Hungaria* 35: 95-131.
- Koledin, J.** 2008. Prilog poznavanju rasprostranjenosti kulture zvonastih pehara, *Rad muzeja Vojvodine* 50: 33-59.
- Kovacs, T.** 1986. Ein Beitrag zur Untersuchung der bronzezeitlichen Verbindungen zwischen Südtransdanubien und der unteren Donaugegend, *Folia Archaeologica* 37: 99-115.
- Ковачевић, Ј.** 1977. Аварски каганат, Београд, Српска књижевна задруга.
- Medović, P.** 1966. Rekognosciranje trase II odbranbene linije leve obale Dunava u Bačkoj, *Arheološki pregled* 8: 195-200.
- Medović, P. i Brukner, B.** 1967. Rekognosciranja u Bačkoj, *Arheološki pregled* 9: 169-172.
- Medović, P.** 1983. Die inkrustierte Keramik der Mittelbronzezeit in der Vojvodina, u: *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.* (ed. Tasić, N.): 163-183. Beograd-Vršac, Serbian Academy of Sciences and Arts Institute for Balkan Studies.
- Medović, P.** 2006. Vojvodina u praistoriji – od neandertalaca do Kelta, Platoneum, Novi Sad.
- Михаиловић, Д., Трипковић, Б. и Вуковић, Ј.** 2023. Корени европске цивилизације - Лепенски вир, Старчево, Винча, Београд, Младинска књига.
- Mozgai, V. - Horváth, E. - Vajnácz, B.** 2021. Possibilities and Limitations of Non-Invasive Analytical Methods in the Examination of Garnet- and Niello-Inlaid Precious Metal Objects – Case Study of Three Polychrome Animal-Style Silver Buckles from the 5th-Century Carpathian Basin, *Interdisciplinaria Archaeologica* XII/1: 45-67.
- Рануа, Ј.** 2021. A Forgotten Tributary of the Danube – The Vajas River, *Geographica Pannonica, volume 25, issue 3*: 194–203.
- Пашић, И.** 2019. Сеоска насеља 1-5. века у Војводини: структуре насеља и врсте објеката, u: *Балкан, Подунавље и источна Европа у римско доба и у раном средњем веку* (ур. Гавритухин, И.О. и Трифуновић, С.): 105-139. Нови Сад, Музеј Војводине.
- Пенезић, К., Јончић, Н. и Старовић, А.** 2021. Величина, положај и природно окружење локалитета у Доњој Брањевини, *Зборник Народног музеја у Београду (археологија)* XXV: 137-155.
- Pfeiffer, A.** 2019. Istorija Ваџа од позног средњег века до опадања моћи османског царства, neobjavljena doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, Novi Sad.

- Pleša, J.** 1976. Opština Odžaci – geografska monografija, Novi Sad, Institut za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta.
- Pogány F.** 1908. Gombosi sírmező (Bács-Bodrog), *Archaeologiai Értesítő* 28: 404–415.
- Путица, А.** 2014. Бачки Грачац „Циглана“ – гробни налаз 3-4. век, *Годишњак Градског музеја Сомбор* 8: 5-11.
- Радичевић, Д. и Шпехар, П.** 2015. Порфиригенитови Међаши на Истру и старомађарски археолошки налази на простору Војводине, *Зборник радова Византолошког института* 52: 43-55.
- Радишић, М.** 2020. Средњовековно наслеђе на југу карпатско-панонског простора: „Бјелобрдски“ комплекс у Србији, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд.
- Радојевић, Д.** 2010. Остата драхми Аполоније и Дираххиона из Српског Милетића, *Годишњак Градског музеја Сомбор* 4: 7-27.
- Roediger, L.** 1904. A hódcsági kelta lovas urnás sírleletről, *Archaeologiai értesítő* XXIV: 350-352.
- Сајдл, А.** 2021. Селиште код Оџака: позносредњовековно насеље, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* XXXIV: 24-50.
- Salque et al.** 2012. New insights into the Early Neolithic economy and management of animals in Southern and Central Europe revealed using lipid residue analyses of pottery vessels, *Antropozoologica* 47: 45-62.
- Sekereš, L.** 1978. Gombos legrégebbi múltja, u: *Gombos (Bogojevo)* (ed. Jung Károly): 9-21. Subotica, Arany János Magyar Művelődési Egyesület.
- Sekereš, L.** 1986. Problem takozvanih Rimskih šančeva u Bačkoj, u: *Odbrambeni sistemi u praistorji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali* XXII (ur. Medović, P.): 144-152. Novi Sad, Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Спасић, М.** 2010. Прва здравица – прича о баденским шољама из Музеја града Београда, Београд. Музеј града Београда.
- Станојевић, Н.** 1989. Некрополе X-XV века у Војводини, Нови Сад, Археолошко друштво Војводине.
- Stefanović et al.** 2019. Bone spoons for prehistoric babies: Detection of human teeth marks on the Neolithic artefacts from the site Grad-Starčevo (Serbia), *PLoS ONE* 14(12), e0225713. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0225713>
- Stepanović, М.** 2018. Mostonga – reka koja nestaje, Ravnoplov, www.ravnoplov.rs/mostonga-reka-koja-nestaje/
- Стојановић и др.** 2020. Каталог сталне поставке Музејске јединице Оџаци, Оџаци, Народна библиотека „Бранко Радичевић“, Оџаци.
- Тасић, Н.** 1983. Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита, Нови Сад - Београд, Матица српска - Балканолошки институт САНУ.
- Tasić, N.** 1984. Die Vinkovci-kultur, u: *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (red. N. Tasić): 15-32, Beograd, Balaknološki institut SANU.
- Тасић, Н.** 2009. Неолитска квадратура круга, Београд, Завод за уџбенике.

- Томиčić, Ž.** 2000. Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međurječja Drave, Dunava i Save, u: *Hrvati i Karolinzi, dio prvi - Rasprave i vrela* (ur. Milošević, A.), 142-163. Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Трајковић, Д.** 2007. Налази Хигелграбер културе на територији коју покрива Градски музеј у Сомбору, *Годишњак Градског музеја у Сомбору* 1: 14-26.
- Трајковић, Д.** 2008. Бепфелд – Некропола старијег гвозденог доба код Дорослова, Сомбор, Градски музеј Сомбор.
- Трајковић, Д. и Трајковић, Ч.** 1986. Археолошки налази из околине Сомбора, *Гласник Српског археолошког друштва* 3: 154-162.
- Трбуховић, Ј.** 1991. Фибула из Лалића у југозападној Бачкој, *Зборник Народног музеја у Београду (археологија)* XIV: 429-438.
- Трипковић, А. и Трипковић, В.** 2018. Neolitsko nalazište i javnost : primer Donje Branjevine kod Odžaka, *Етноантрополошки проблеми, н.с.год.3, св.13*: 651-675.
- Vágó, Á.** 2015. A Kárpát-medence ősi kincsei - A kőkortól a honfoglalásig, Kiadó. Magyar Nemzeti Múzeum - Kossuth Kiadó.
- Velenrajter, P.** 1961. Gradilište "Mostogradnja", Srpski Miletić – Sarmatska nekropola, *Arheološki pregled* 3: 104-105.
- Velenrajter, P.** 1961a. Dosadašnji rezultati ispitivanja limesa u Bačkoj, u: *Limes u Jugoslaviji I* (ed. Grbić, M.): 51-58. Beograd, Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Velenrajter, P.** 1961b. Богојево, Кестхељска некропола, *Starinar* XII, 283-285.
- Velenrajter, P.** 1968. Rekognosciranje terena u Banatu, okolina Odžaka, *Arheološki pregled* 10: 212-215.
- Vinski, Z.** 1962. О значају налаза сеобе народа из Каравукова у Вачкој, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske godina* 11, broj 3: 75-79.
- Видовић, Н.** 2008. Келтско-латенска керамика са територије општине Озаци, *Рад Музеја Војводине* 50: 79-107.
- Видовић, Н., Трипковић, Б. и Антоновић, Д.** 2010. Нови живот старина – камене алатке са Доње Брањевине, Озаци. Народна библиотека „Бранко Радичевић“.
- Витезовић, С.** 2014. Праисторија Бачке: од палеолита до позног бронзаног доба, *Бачка кроз векове – слојеви културе Бачке*: (ур. Матицки, М. и Јовић, В.): 15-41. Београд, Вукова задужбина.
- Vitezović, S.** 2018. Ranoneolitička koštana industrija sa lokaliteta Donja Branjevina, u: *Arheologija na Dunavi, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, vol.31* (ed. Tončinić, D.): 9-32. Zagreb, Hrvatsko arheološko društvo, Vukovar, Gradski muzej Vukovar.
- Живаљевић и др.** 2019. Наука за музеје: праисторија Сомбора и околине у светлу нових биоархеолошких истраживања, Институт Биосенсе, Нови Сад.

Izvodi iz recenzija:

Knjiga Branislava Vasova "Odžaci i okolina - od neolita do srednjeg veka" predstavlja sveobuhvatan prikaz arheoloških istraživanja na teritoriji opštine Odžaci, uporedo sa objašnjenjima šireg konteksta istorijskih dešavanja i arheoloških pojava u kojima se ova teritorija nalazila tokom svih perioda prošlosti, od ranog neolita do kraja srednjeg veka. Položaj opštine, na obali Dunava, uslovio je izuzetno bogatstvo arheološkog nasleđa, koje nije u dovoljnoj meri poznato i prezentovano. Stoga ova knjiga predstavlja značajan doprinos širenju saznanja o vrednosti arheološkog nasleđa na teritoriji opštini Odžaci, a potom i potrebe za njegovom zaštitom i valorizacijom.

Knjiga je usmerena prvenstveno na širu publiku, koja preko nje može da se upozna sa arheološkim nasleđem ovog kraja, kao i da razume opšte procese i tokove istorijskog razvoja, ali je istovremeno namenjena i stručnjacima iz oblasti arheologije, istorije i srodnih disciplina, koji mogu da na jednom mestu sagledaju stepen istraženosti pojedinih perioda i arheoloških kultura. Stoga je, sa jedne strane, knjiga pisana vrlo jasnim i razumljivim jezikom, sa dodatnim objašnjenjima koja mogu pomoći neupućenim čitaocima u razumevanju sadržaja i arheoloških pojava, ali se sa druge strane, koristi naučna aparatura, kako bi knjigu mogli da koriste i naučni radnici.

Knjiga je napisana u skladu sa namenom i svakako će biti zanimljivo štivo za zainteresovanu široku publiku, koja će na ovaj način dobiti relevantne podatke i tumačenja arheoloških pojava, pisana od strane stručnjaka iz te oblasti, kao i značajan i koristan putokaz stručnjacima za dalja istraživanja prošlosti ovog kraja.

Ivana Pašić, arheolog, konzervator-savetnik

Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Petrovaradin

Pažljivo i sa zadovoljstvom sam pročitao tekst ove publikacije i kao opšti zaključak smatram da je kolega Vasov u najvećoj mogućoj meri ispunio glavni zadatak: temeljno, sadržajno i prilagođeno najširoj publici predstavljena je arheološka baština Odžaka. Ovo je sve na dobar način kontekstualizovano, jer svako od navedenih tematskih poglavlja ima uvodni, opšti deo, u kome je ukratko objašnjen period u „široj“ slici, značaj teritorije ovog dela srpskog Podunavlja u kulturnim kretanjima i fenomenima promena. Dalje, sistematski su predstavljeni sva značajna nalazišta, otkrića i pokretni nalazi poznati do današnjeg dana. Baš ovo, što daje i opšti karakter kataloga ovom tekstu, čini njegovu suštinsku vrednost. No, skoro neprimetno, autor je i predstavio i različite interpretacije čitave serije različitih otkrića, analiza i arheološkog materijala, kao i mogućna značenja. Baš ovo donosi poseban kvalitet publikaciji i pridodaje joj istovremeno i karakter monografije. Izabrane ilustracije (foto, crteži, planovi i karte) dovoljno upotpunjuju „pitkost“ samog teksta i kao da komuniciraju sa čitaocem/gledaocem na posebnom kanalu.

Kao zaključak, u potpunosti podržavam i preporučujem tekst predviđenog izdanja „Odžaci i okolina – od neolita do srednjeg veka“ za publikovanje. Kao najiskreniji savet, nakon ovog dela, predlažem da autor pripremi i jedno dosta kraće izdanje (značajno manje teksta pisanog sasvim jednostavno i dosta ilustracija), namenjeno najmlađima – učenicima osnovne škole (uzrast 9-14 godina). Siguran sam da bi Branislav Vasov hteo i umeo da vešto pripremi i ovakvo izdanje. Ovako koncipirane dve publikacije bile bi izuzetna dopuna ukupnom utisku budućim posetiocima (i ne samo njima) muzejske postavke u Odžacima.

*Andrej Starović, arheolog, viši-kustos
Narodni muzej Srbije*

Zahvaljujem se kolegini Ivani Pašić (Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Petrovaradin) i kolegi Andreju Staroviću (Narodni muzej Srbije) na pomoći prilikom izrade ovog teksta, na ukazanim nedostacima, kao i na njihovim primedbama i sugestijama koje su doprinele njegovom unapređenju. Takođe im se zahvaljujem na ustupljenoj dokumentaciji i informacijama, naročito Ivani Pašić za fotodokumentaciju i podatke sa novijih zaštitnih istraživanja na teritoriji opštine Odžaci. Želeo bih da se zahvalim i svojoj supruzi i kolegini, Daliborki Matić, na sugestijama prilikom izrade ovog rada, kao i na dizajniranju korica ove publikacije. Takođe se zahvaljujem kolegini iz kolektiva, Maji Lalović, na pomoći pri oblikovanju konačnog izgleda ove publikacije.

Branislav Vasov
Odžaci i okolina - od neolita do srednjeg veka

Izdavač:
Narodna biblioteka „Branko Radičević“ Odžaci

Odgovorni urednik:
Biljana Zlatković

Dizajn korica:
Daliborka Matić

Lektor prevoda rezimea:
Danijela Višekruna

Recezeni:
Ivana Pašić
Andrej Starović

Štampa:
Graph style, Novi Sad

Tiraž 300.

CIP - Каталогизacija u publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад

903/904(497.113 Odžaci)
94(497.113 Odžaci)"... /14"

VASOV, Branislav, 1986-

Odžaci i okolina : od neolita do srednjeg veka / Branislav Vasov. -
Odžaci : Narodna biblioteka "Branko Radičević", 2025 (Novi Sad : Graph
style). - 140 str. : ilustr. ; 21 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija. -
Summary.

ISBN 978-86-85405-63-1

a) Оцаци

COBISS.SR-ID 182060809

*Smešteno na razmeđi jugoistočne i srednje Evrope,
područje jugozapadne Bačke je još od ranog neolita
pa sve do danas bilo tačka preplitanja u kojoj su se
susretale različite kulture i oblikovale
život njenog stanovništva.*

ISBN 978-86-85405-63-1